

नेपाल जन प्रशासन संघ

Public Administration Association of Nepal (PAAN)

“हेमबहादुर मल्ल सम्मान”

प्रदान गर्न आयोजित विशेष समारोहमा

सम्मानित व्यक्तित्व

श्री भानु प्रसाद आचार्यले

दिनु भएको मन्तव्य

प्रायोजक

साल्ट ट्रेडिङ्ग कर्पोरेशन लिमिटेड

काठमाडौं, नेपाल ।

श्रावण ३, २०८०

नेपाल जन प्रशासन संघ

Public Administration Association of Nepal (PAAN)

२०७८ साल पौषमा निर्वाचित कार्यसमिति

अध्यक्ष

श्री कृष्णहरि बास्कोटा

उपाध्यक्ष

प्रा. श्री यशोदा कुमारी काफ्ले

महासचिव

श्री मुकुन्द निरौला

सचिव

श्री सुभाष शर्मा

कोषाध्यक्ष

श्री दिलिपराज पौडेल

सदस्यहरु

डा. हिरामणि घिमिरे (आईपीपी)

प्रा. श्री चुडाराज उप्रेती (संस्थागत सदस्य)

श्री विष्णुराज पौडेल

श्री भिमध्वज श्रेष्ठ

श्री ईश्वरी प्रसाद घिमिरे

प्रा. डा. श्री सावित्री अर्याल

श्री चुडामणी देवकोटा

श्री शरद विक्रम राणा

श्री शान्ति लक्ष्मी शाक्य

डा. श्री गोविन्द तामाङ्ग

उदारीकरण तथा आर्थिक सुधारको संक्षिप्त समीक्षा

लेखक तथा प्रस्तुतकर्ता

भानुप्रसाद आचार्य

पूर्वमहालेखापरीक्षक एवं नेपाल सरकारका पूर्वसचिव

प्रकाशक तथा कार्यक्रम आयोजक

नेपाल जनप्रशासन संघ (पान)

कार्यकारी सारांस	१
उदारीकरण तथा आर्थिक सुधारको सक्षिप्त समीक्षा	६
१. पृष्ठभूमि	६
१.१ अध्यात्म चिन्तन	६
१.२ प्रेरणाको स्रोत	७
१.३ हेमबहादुर मल्ल एक स्मरण	८
२. अर्थराजनीतिको परिवेश	८
२.१ समस्याको चुरो	८
२.२ अपेक्षित परिणाम	९
२.३ आर्थिक उदारीकरणको सैद्धान्तिक पाटो	९
२.४ आर्थिक उदारीकरणको विकासक्रम	१०
३. नेपालमा उदारीकरण तथा आर्थिक सुधार	११
३.१ आर्थिक उदारीकरणको बुझाई	११
३.२ आर्थिक उदारीकरणको थालनी	१२
३.३ आर्थिक उदारीकरणको प्रारम्भिक कठीनाईहरू	१३
३.४ आर्थिक उदारीकरणको अपेक्षा	१४
३.५ निजीकरणको अभ्यास	१५
३.६ राष्ट्रिय लाभ र स्वार्थ समूह	१६
४. व्यापार तथा लगानी उदारीकरण	१७
४.१ विश्व व्यापार संगठनको सदस्यतामा नेपालको पहल	१८
४.२ विश्व व्यापार संगठनको सदस्य राष्ट्रकारुपमा नेपालको अवस्थाको विश्लेषण	१८
४.३ नेपाल भारत व्यापार सन्धिको उतार चढाव	२०
४.४ विश्वव्यापिकरणबाट हासिल हुनुपर्ने लाभको विवेचना	२१
५. उद्योग व्यवसाय क्षेत्र सुधार	२२
५.१ उद्योग व्यवसाय संचालनमा खुल्लापनको आरम्भ	२२
५.२ उद्योग व्यवसायको खुल्लापनमा महशुस गरिएका अवरोधहरू	२४
५.३ उद्योग व्यवसायको खुल्लापनका लाभ र विविध पाटाहरू	२४
६. सार्वजनिक वित्त	२५
६.१ नेपालको दोस्रो जनआन्दोलन ताकाको आर्थिक अवस्था	२६
६.२ संघीयताको आरम्भमा देखिएको चुनौती	२६
७. वैदेशिक सहयोग	२७
७.१ वैदेशिक सहायताको अवस्था	२७
७.२ शिक्षा र स्वास्थ्य सेवामा निजी क्षेत्रको आगमन	२८
८. सुशासन र सार्वजनिक जवाफदेहीता	२८
८.१ अनुभूत गरिएका कमी कमजोरी	२९
९. आगामी बाटो	३०

कार्यकारी सारांस

१. पृष्ठभूमि

- पारिवारिक वातावरणले वाल्यकाल देखि नै कर्म, सनातन धर्म र उदार प्रवृत्ति तर्फ डोच्याई रहयो । वाल्यकाल देखि आफैले देखेका भोगेका समाजको कष्टकर अवस्थालाई न्यून तुल्याउन निस्वार्थ तवरले कर्म गर्नु पर्दछ भन्ने मान्यताले मलाई प्रभावित् गऱ्यो ।
- इमान्दार, कुशल व्यवस्थापक एवं शालीनव्यक्तित्व हेम बहादुर मल्ललाई स्मरण गर्न चाहान्छु ।

२. अर्थराजनीतिको परिवेश

- नेपालको शासन पद्धतिमा विगत सात दशकमा ठूला परिवर्तन भए । जहानीया राणा शासन, पञ्चायती व्यवस्था र संवैधानिक राजतन्त्रको अन्त्य भएर गणतन्त्रको स्थापना भयो र संघीय गणतान्त्रिक संविधान लागू भएको छ ।
- शासन व्यवस्थाको अधिनायकी स्वरूप, बहुदलीय व्यवस्था, द्वन्द्व र संघीय स्वरूपको कार्यान्वयनमा अहिलेसम्म राजनीतिक हिसावले स्थायीत्व आउन सकेको छैन । जनजीवनमा अपेक्षित आर्थिक प्रगती हुन सकेन । जनताले चुस्त रूपमा सेवा सुविधा पाउन सकेनन् । कर्मचारीतन्त्र कमजोर बन्यो । नैतिकतामा हास आयो । राजनीतिप्रति जनताको विश्वास घट्यो, वितृष्णा बढ्यो ।
- आर्थिक समस्याहरुलाई समाधान गर्ने अभिप्रायले उदार आर्थिक नीति तथा सुधार कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने प्रयास वि.सं. २०४८ मा भएको थियो ।
- उदार तथा खुला नीतिद्वारा उत्पादन प्रणाली, पुर्जी, लगानी, सेवा र श्रमलाई बजार व्यवस्थामा आधारित बनाई नियमनको व्यवस्थाद्वारा आर्थिक कृयाकलापमा वृद्धि ल्याउनु हो । स्वतन्त्र तथा क्षमतावान व्यक्ति तथा निजी क्षेत्र उदार तथा खुला व्यवस्थाको प्रमुख आधार हो ।

३. नेपालमा उदारीकरण तथा आर्थिक सुधार

- नेपालमा वि.सं. २०४७ को राजनैतिक परिवर्तन पछि आएको सरकारले आर्थिक उदारीकरणका नीति अवलम्बन गरी सुधार प्रकृत्यामा तिव्रता दियो । पहिलो चरणमा निकासी, वैङ्क तथा वित्तीय क्षेत्र, वृहद आर्थिक स्थायीत्व,

उद्योग व्यापार सहजीकरणमा जोड दिइएको थियो । छोटो अवधि अर्थात् पाँच वर्षसम्म आर्थिक वृद्धि, औद्योगिक उत्पादन, रोजगारी र लगानीमा उल्लेख्य उपलब्धि भएको थियो ।

- वि.सं. २०५१ मा मध्यावधि चुनावमा गएपछि सरकार अस्थिर भयो र वि.सं. २०५२ मा माओवादी द्वन्द सुरुभएपछि, आर्थिक कृयाकलापमा संकुचन आयो । आर्थिक सुधार प्रकृयाले गति लिन सकेन । दोश्रो चरणमा गरिनुपर्ने नियमन, संस्थागत व्यवस्था र पूर्वाधारमा ध्यान पुगेन ।
- उदारीकरण कार्यान्वयनको सुरु सुरुमा विरोध भएको थियो । खास गरेर विपक्षी राजनीतिक दलहरु र संरक्षणमा हुर्किएका उद्योगी व्यवसायी उदारपनको विरोधमा थिए । आर्थिक सुधारको क्रममा कृषी र श्रम क्षेत्रको सुधार अधुरै रह्यो । नियमन संबन्धी कानुन र संस्थाको व्यवस्था हुन सकेन । कार्यान्वयनमा कमजोरी भएपछि उदारपनले अपेक्षित परिणाम दिन नसक्दा अर्न्तमुखी धारणाले पुन प्रश्रय पाएको छ ।
- साधन श्रोतको अत्युत्तम उपयोग गर्न र संस्थानहरुको माध्यमबाट राज्यश्रोतको दोहन रोक्न निजीकरणको नीति ल्याइएको थियो । तर निजीकरण प्रकृयामा कमजोरी र निजीकरण पछि पनि यी प्रतिष्ठान दिगोरुपमा संञ्चालन हुन नसक्दा यस प्रकृया प्रति नकारात्मक धारणा बन्यो । सरकार परिवर्तन भएपछि अहिले पनि संस्थान पुन संञ्चालन गर्ने कुरा राजनीतिक स्तरबाट आउँछ । तर शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षामा लगाउनु पर्ने श्रोत साधन पुन संस्थान संञ्चालनमा लगाउनु साधनको समुचित उपयोग होइन ।
- उदारीकरणले राम्रा कुरामात्र हुन्छ भनि 'राम राज्य' को कल्पना गर्नु अतिसयोक्ति हुन्छ । हेर्नुपर्ने कुरा के हो भने प्रचलनमा रहेका पद्धतिहरुमा तुलनात्मक हिसावले वढी आर्थिक समृद्धि दिने वाटो उदारपन नै हो । यसको लागि सानो एवं प्रभावकारी सरकार र दरिलो नियमन सहित वजार व्यवस्थालाई सहज रुपमा चल्न दिने हो ।

४. व्यापार तथा लगानी उदारीकरण

- व्यापार उदारीकरणले बृहत् आर्थिक नीतिको समेत सुधार खोज्ने हुनाले आन्तरिक रुपमा अलोकप्रिय हुन्छ । तर उदारपनबाट फाइदा लिन समग्रतामा सुधार गर्न जरुरी हुन्छ । यसले प्रतिस्पर्धि क्षमता, तुलनात्मक लाभ, महसुल तथा गैर महसुल अवरोध र प्रात्साहन क्षेत्रको सुधार खोज्दछ । विदेशी विनिमय संचिती, विनिमय दर र राजश्वमा व्यापार उदारीकरणले उल्लेख्य प्रभाव पार्दछ ।

- सन् १९४८ मा स्थापित जनरल एग्रीमेन्ट्स अन टयारिफ एण्ड ट्रेड (ग्याट) लाई रुपान्तरित गरी सन् १९९५ मा विश्व व्यापार संगठनको स्थापना भयो । सन् २००४ मा नेपाल यस संगठनको सदस्य भएको थियो । सदस्यता प्राप्त गर्ने क्रममा भएका छलफल तथा बैठकहरुमा मेरो सहभागीता रह्यो ।
- विश्व व्यापार संगठनको सदस्यताले हाम्रो व्यापार विस्तारको लागि महत्वपूर्ण ढोका खोलेको थियो । हाम्रो आन्तरिक कारणले गर्दा प्राप्त वजार पहुँचको उपयोग हामीले गर्न सकेनौं । सदस्यता प्राप्तीको क्रममा द्विपक्षीय वार्ता प्रकृयाले हामीलाई सिकाएको पाठ भनेको विकसित मुलुकले पनि उनिहरुको आफ्नो स्वार्थ भएको व्यापारिक मामलामा कम विकसित नेपाललाई सौहार्दता देखाएका थिएनन् ।
- नेपाल भारत बीच भएको व्यापार सन्धी, अनाधिकृत व्यापार नियन्त्रण र पारवहन संझौताले नेपालको व्यापारिक कृयाकलापमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । कार्यान्वयनमा रहेको व्यापार सन्धीलाई नविकरणपूर्व सन् २००१ मा खारेज गर्ने भनेर भारतले एकतर्फि सूचना पठाएर हामीलाई गम्भीर स्थितिमा पुऱ्यायो । यसले सन् १९८९ को आर्थिक नाकावन्दीलाई स्मरण गराउथ्यो । राजनैतिक उतारचढावको प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने व्यापार सन्धिलाई भारतले उपयोग गरेको पष्ट हुन्थ्यो । आपसी अन्तर निर्भरतालाई भारतले महत्व दिएको थिएन ।
- विश्वव्यापिकरणवाट चीन, भारत लगायत धेरै मुलुकले फाईदा उठाए । सुधार प्रकृयालाई निरन्तरता दिन नसक्दा हामी पछाडि पऱ्यौं ।

५. उद्योग व्यवसाय क्षेत्र सुधार

- उद्योग व्यवसायमा प्रवेश, सञ्चालन र वर्हिगमनमा सजिलो हुने व्यवस्था गरिएको थियो । सहज सञ्चालनको लागि सुरक्षा, जनस्वास्थ्य र वातावरण प्रदुषण वाहेकका उद्योगमा अनुमती लिनुनपर्ने दर्ता सम्म गरे हुने व्यवस्था वि.सं. २०४९ सालमा कानुनमा नै गरिएको थियो ।
- नयाँ उद्योगहरु उत्साहजनक रुपमा खुलेका थिए । औद्योगिक उत्पादन बढेको, थप रोजगारी श्रृजना भएको र आर्थिक वृद्धिमा उद्योग क्षेत्रले थप सघाउ पुऱ्याएको थियो । सुधार प्रकृयाले निरन्तरता नपाउँदा दिगो हुन सकेन । निजीक्षेत्र पनि सुधार प्रकृया प्रति उत्साहित देखिएन । नियमनकारी संस्थाहरु अधिकार क्षेत्रको अभावमा प्रभावकारी हुन सकेनन् ।

- सुरु सुरुमा विदेशी लगानी अंशको आधारमा सात गुणाले बढेको थियो । निकासीमा प्रोत्साहन, अन्तरनिर्भरता, मूल्य श्रृङ्खलामा संलग्नता, मूल्य अभिवृद्धि र तुलनात्मक लाभ भएका वस्तुको प्रवर्द्धन आवश्यक छ ।

६. सार्वजनिक वित्त

- आर्थिक स्थायित्व कायम राख्न सार्वजनिक वित्तको क्षेत्रमा सुधार गरिएको थियो । सार्वजनिक खर्च, राजश्व, वाह्य ऋणको क्षेत्रमा महत्वपूर्ण सुधार भयो । मूल्य अभिवृद्धि कर २०५२ सालमा लागू गरियो ।
- द्वन्दको समयमा पनि आर्थिक स्थायित्व कायम राख्न सकेकोमा विश्व बैंक लगायतका सस्थाहरुले नेपालको सहाहना गरेका थिए ।
- संघीयता लागू भएपछि राजनैतिक रुपमा उत्साह आएको छ । तर वित्तीय अधिकार क्षेत्र, स्वायत्तता र राजश्व परिचालनमा देखिएको जटिलतालाई सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ । सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

७. वैदेशिक सहयोग

- सन् १९९० को दशकको अन्ततिर अस्थिरता र द्वन्दले गर्दा वैदेशिक सहयोगको मात्रामा संकुचन आयो । बहुपक्षीय स्रोतबाट प्राप्त सहयोगले त्यसवेला आर्थिक स्थायित्व कायम राख्न सघाउ पुऱ्याएको थियो । द्विपक्षीय सहयोगमा दाताले द्वन्दको समयमा कसिलो थप शर्त राखेका, सहयोग रोकेका र 'पर्ख र हेर' को स्थितिमा बसेका थिए ।
- नेपाल विकास मञ्चको बैठक सन् २००२ र सन् २००४मा भएको थियो ।
- उदारीकरण पछि शिक्षा तथा स्वास्थ्य क्षेत्रमा आन्तरिक तथा वाह्य सहयोग बढेको छ । निजी क्षेत्रको लगानी पनि यथेष्ट रुपमा बढेको छ ।

८. सुशासन र जवाफदेहिता

- आर्थिक सुधारको प्रकृत्यासँगै प्रशासकीय सुधारले पनि गति लिएको थियो । दण्ड व्यवस्थाको कार्यान्वयन नहुँदा सुशासन कमजोर भयो । जवाफदेहिता निर्वाहले महत्व पाएन ।
- निगरानी निकाय प्रभावकारी हुन सकेनन् । जवाफदेहिता, पारदर्शिता र सुशासनमा आघात पुग्यो ।

- उदारीकरणपछि सार्वजनिक वित्त, वित्तीय क्षेत्र, व्यापार, उद्योग, लगानी र सेवा क्षेत्रमा गरिएको सुधारले अर्थतन्त्रलाई टिकाइरहेको कुरालाई स्वीकारगरी सुधार प्रकृत्यालाई निरन्तरता दिनुपर्दछ ।
- सन् २००८ को संकट देखि ब्रेक्जिट (Brexit) सम्मका घटनाले जातियता तथा अन्तरमुखी लोकप्रियता वादी आर्थिक नीतिलाई केही मुलुकहरूले अहिले पुन प्रोत्साहित गरेका छन् । यसले नेपाल जस्तो कम विकसित मुलुकलाई असहज स्थितिमा पुऱ्याउन सक्ने देखिन्छ ।
- सरकार अस्थिर तथा कमजोर भएर वेथिति बढेकोले उदार तथा वलियो राज्य अहिलेको आवश्यकता हो । यसको अर्थ उदण्डता तथा अधिनायकवाद लादने होइन ।
- सिर्जनशील, प्रतिभावना र विभिन्न क्षेत्रमा उत्कृष्टता हासिल गरेका नागरीकहरूको सम्मान गर्नु आवश्यक छ ।
- सार्वजनिक क्षेत्रलाई जिम्मेवार प्रतिस्पर्धि र सुशासनयुक्त बनाउन मुख्य मुख्य जिम्मेवार पदाधिकारीको उत्तरदायित्व वहन र जवाफदेहताको परीक्षणको लागि विधि प्रकृत्या तय गरी पदाधिकारी छनौटको जिम्मा सार्वजनिक लेखा समिति र परीक्षणको महालेखा परीक्षकलाई उत्तरदायि रुरु सन्तुलित व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।
- विकासले सहभागिता, अपनत्व, सामाजिक सम्बन्ध र आर्थिक प्रगति खोज्दछ । अब नयाँ क्षेत्रहरू खास गरेर वातावरण, जलवायु परिवर्तन, खाद्य संकट, विपद व्यवस्थापनलाई पनि विकास प्रकृत्यामा समेटनु पर्दछ ।
- विदेशी सहयोग नभइ आयोजना कार्यान्वयन गर्न सकिदैन भन्ने मानसिकताबाट बाहिर निस्केर आफ्नै श्रोत साधनले पनि ठूला आयोजना सञ्चालन गर्नु पर्दछ ।
- आर्थिक सुधारको प्रकृत्यालाई निरन्तरता दिएर उपलब्ध सूचना प्रविधिको उपयोग, नवीनता आर्थिक कृत्याकलाप बढाइ सानो प्रभावकारी सरकारबाट विकास सोच कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।

उदारीकरण तथा आर्थिक सुधारको सक्षिप्त समीक्षा

- भानुप्रसाद आचार्य

१. पृष्ठभूमि

सार्वजनिक प्रशासन र व्यवस्थापन क्षेत्रलाई सुदृढ बनाउन वि.सं. २०४७ सालमा स्थापना भएको नेपाल जनप्रशासन संघले जनप्रशासनका विभिन्न विधाहरूमा भरपर्दो विशेषज्ञताको भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ। यस संस्थाले आगामी दिनमा गर्ने कार्यमा अभूत निखार आउने र संस्थाको गरिमा भन्नु बृद्धि हुने कुरामा विश्वस्त छु। २०७८ सालको 'हेम वहादुर मल्ल सम्मान' मलाई प्रदान गर्नु भएकोमा नेपाल जनप्रशासन संघको कार्यसमिति, अध्यक्ष कृष्णहरि वास्कोटा र छनौट समितिप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु।

राष्ट्रसेवकको रूपमा करिब ३४ वर्ष उद्योग, व्यापार, वित्त, लेखा र लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा सेवा गरेको थिएँ। सन् १९८३ मा निकासी क्षेत्रबाट सुरु गरिएको सुधार कार्यक्रमदेखि सन् २००६ सम्म लामो समय नेपालको आर्थिक उदारीकरण तथा आर्थिक सुधारको नीति निर्माणमा सहयोग एवं कार्यान्वयनमा प्रत्यक्ष संलग्नता रहयो। यस क्षेत्रमा गरेको सेवाबाट राष्ट्रलाई केही योगदान पुग्न सकेकोमा दिलैदेखि खुशी व्यक्त गर्दै जीवनको अन्त्य समयसम्म पनि सक्रिय रही मन, वचन र कर्मले मानवीय सेवामा समर्पित हुनसक्ने प्रेरणा र क्षमता प्राप्त भई रहोस् भनी भगवानसँग प्रार्थना गर्दछु। सुधार कार्यक्रम कार्यान्वयनमा आफुलाई लागेको र भोगेका अनुभव समेतलाई समेटेर आफ्नो धारणा संक्षिप्तमा व्यक्त गरेको छु।

१.१ अध्यात्म चिन्तन :

श्रीमद्भगवद्गीतामा श्री कृष्ण भगवानले अर्जुनलाई भन्नु भएको छ : 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' अर्थात् तिमीलाई आफ्नो निर्धारित कर्म गर्ने मात्र अधिकार छ, तर कर्मको फल पाउने नपाउने कुरा तिम्रो अधिनमा छैन।

अध्यात्म चिन्तन, सनातन धर्म र सामाजिक सेवामा समर्पित हुनु भएका मेरा बाजे एवं गुरु श्री कृष्ण प्रसाद आचार्यले विद्यार्थी कालमा नै गीताको उपरोक्त श्लोकको बारेमा मलाई दिक्षीत गर्नु भएको थियो। सार्वजनिक सेवामा ३४ वर्ष कर्तव्य निर्वाह गर्दा गुरुको यस दिक्षाले मलाई मार्गदर्शन गरिरहन्थ्यो र मैले यसलाई अनुशरण गर्ने

प्रयास गरिरहें । बालककालमा मायाँ, स्नेह र स्वतन्त्र व्यवहारले केटाकेटीलाई अनुशासनमा राख्न सहज हुन्छ भन्ने मान्यता राखेर मातापिता प्रस्तुत हुनु भएकोले पनि मेरो सोच एवम् क्रियाकलापमा यसले प्रभाव पारेको थियो ।

शासन व्यवस्था संञ्चालन गर्दा राजाले नैतिक, सत्ययुक्त, उत्तम एवं उदारवृत्तिलाई व्यवहारमा अपनाउनु पर्छ भनी राजा युधिष्ठिरलाई नारद ऋषिले भन्नु भएको थियो । त्यसैबेलामा पनि उदारवृत्तिलाई शासन संञ्चालनमा महत्वपूर्ण स्थान दिइएको पाइन्छ । नारद ऋषि भन्नु हुन्छ, 'कच्चिदाचरितं पूर्वैर्नरदेव पितामहैः' ('नारद भक्ति सूत्र, श्लोक ॥१८॥ - नरकान्त अधिकारी)

बाह्रौं शताब्दी तिर लेखिएको हितोपदेशमा 'उदारचरिताना तु वसुधैव कुटुम्बकम्' अर्थात् उदार चरित्रवान् व्यक्तिहरुको लागि त यो सम्पूर्ण पृथ्वी नै यौटै घरपरिवार जस्तो मान्दछन् भन्ने धारणा व्यक्त भएको छ । हाम्रो समाजमा यसको प्रभाव कुनै न कुनै रूप एवं मात्रामा पाइन्छ । पश्चिमा मुलुकहरुले यस उदारपनको अवधारणालाई अठारौं शताब्दी तिर अर्थराजनीतिमा कार्यान्वयनमा ल्याएको पाइन्छ । उदारपन पूर्वीय सस्कृतिको मौलिक रूप भएपनि अर्थराजनीतिको सन्दर्भमा अहिले नयाँ रूपमा आएको छ ।

१.२ प्रेरणाको स्रोत :

काठमाडौं उपत्यकाको त्यसवेखत काँठ भनेर चिनिने भक्तपुर जिल्लाको कौशलटारमा जन्मिएर आठ वर्षको उमेरमा करिब चार वर्ष सल्यान र सुर्खेत जिल्लामा विताएको बाल्यकाल अहिले पनि मेरो मानसपटलमा ताजै छ । काठमाडौं उपत्यका भित्रका काँठ क्षेत्रमा त्यसवेला मोटरवाटो, विजुली बत्ती, खानेपानी आदि सुविधा उपलब्ध थिएन । हामी जस्ता मध्यम वर्गीय परिवारको जीवनयापनको मुख्य आधार खेतीपाती नै थियो । विद्यार्थी कालमा पनि आफ्नै खेतवारीमा मौसम अनुसार वाली लगाउन र भित्र्याउन परिवारलाई सहयोग गर्नु दिनचर्या नै थियो । पढाइको लागि कौशलटारवाट आठ किलोमिटर टाढाको विद्यालय दरवार हाइस्कूल रानीपोखरीमा दैनिक पैदलआवत जावत गर्नुपर्थ्यो ।

बाल्यकालमा देखेको सल्यान र सुर्खेतका स्थानीय जनताले भोगेका जीवनयापनको कष्टकर अवस्थालाई कुनै समयमा पनि विर्सन सकिन । सल्यानको खलङ्गा, सुर्खेतको गोठीकाँडा र भक्तपुरको कौशलटारमा विताएको बाल्यकाललाई समयको गतिसँगै बदलिएको परिस्थितिसंग तुलना गर्न सान्दर्भिक न होला । तैपनि आफैले देखेको र भोगेका मानवीय एवं भौतिक परिदृश्यलाई सहज रूपमा विर्सन नसकी त्यसको सेरोफेरोले पछिसम्म पनि तानी रहदो रहेछ । बाल्यअवस्थामा नै मानसपटलमा समेटिएका यस्ता परिदृष्यले मलाई सधैं निष्कपट र निश्चार्थ भावले कर्म क्षेत्रमा आवद्ध हुन प्रेरित गरी रह्यो ।

१.३ हेमबहादुर मल्लको स्मरण :

वि.सं. २०४८ सालदेखि करिब सात वर्ष उद्योग विभागमा म कार्यरत रहँदा हँसिलो अनुहारका सौम्य तथा शालीन व्यक्तित्व, कुशल व्यवस्थापक हेम बहादुर मल्लसँग उद्योग, व्यापार र अत्यावश्यक वस्तुको आपूर्तिका विषयमा बराबर छलफल भईरहन्थ्यो । छलफलमा वहाँले खुलापनले गर्दा प्रतिस्पर्धा बढ्न गई उद्योग व्यवसाय चलाउन गाह्रो हुँदै गइरहेको कुरा व्यक्त गर्नु भएको थियो । त्यसबखत अत्यावश्यक वस्तुहरुको आपूर्तिमा साल्ट ट्रेडिङ कर्पोरेशनले निभाउने भूमिका महत्वपूर्ण हुने हुनाले हामीले वहाँलाई बराबर सँभ्री रहनु पथ्यो र आफूले जिम्मा लिएपछि इमान्दारीपूर्वक जिम्मेवारी निर्वाह गर्नुहुन्थ्यो ।

२. अर्थराजनीतिको परिवेश

वितेका सात दशकमा मुलुकको शासन पद्धतिमा ठूला ठूला परिवर्तन भए । यी परिवर्तनबाट खासगरी आर्थिक समृद्धि र विकासमा अपेक्षा गरिएको उपलब्धि हाँसिल हुन सकेन । सुशासन र सुव्यवस्था भन् कमजोर रह्यो । विभिन्न जिम्मेवारीमा रहेर आफूले प्रवाह गरेको सेवाको स्थितिलाई मूल्याङ्कन गर्दा अपेक्षित परिणाम निकाल्न नसकेकोमा आफैलाई पनि संकोच लाग्छ । सार्वजनिक सेवामा रहेको व्यक्तिले निभाउनुपर्ने इमान्दार प्रयासको निरन्तरतामा भने कहिलेपछि परिन ।

२.१ समस्याको चुरो :

आर्थिक विकास अपेक्षित हिसाबले हुन नसक्नुको कारणमा मुख्यतः अस्थिर एवं स्वार्थमा अल्झीएको राजनीति, राज्यका कमजोर संस्थाहरु, अन्तर्मुखी आर्थिक नीति र कमजोर व्यवस्थापन हुन् । अस्थिरता, द्वन्द र लामो संक्रमणकालले गर्दा लोकतन्त्रका आधारको रुपमा काम गर्नुपर्ने राज्य संयन्त्रहरु कमजोर भई परिणाम दिन नसक्दा समग्र राज्य व्यवस्था संञ्चालनको विश्वसनीयतामा ह्रास आयो । राज्यले पुऱ्याउनु पर्ने सेवा प्रवाहमा चुस्तता आएन । लागत बढ्न गयो । सुशासनको स्तर खस्कियो ।

शासकीय पद्धतिले राजतन्त्रबाट गणतन्त्र हुँदै संघीयतासम्मको बाटो लिइसके तापनि सर्वसाधारणको राजनीतिज्ञ प्रतिको विश्वासले गति लिन सकेन । नागरिकको आर्थिक स्तरमा उल्लेख्य सुधार आउन सकेन । राजनीतिले परिणाम दिन नसक्दा समाजमा निराशा बढेर गयो । कर्मचारीतन्त्र कमजोर बन्यो । जवाफदेहितामा ह्रास आयो । नैतिक मूल्य मान्यतामा ह्रास आई नकारात्मक प्रवृत्तिले प्रश्रय पाउँदा सत्कर्मको चिन्तन तथा व्यवहारमा संकुचन आयो ।

२.२ अपेक्षित परिणाम :

जनताको हितमा आर्थिक सामाजिक प्रणाली परिचालित गर्नु अर्थराजनीतिको मुख्य काम हो । लोकतान्त्रिक शासन पद्धति र सबल अर्थतन्त्र भएको राज्य बलियो हुन्छ । कौटिल्य भन्छन् 'शासन, राजनीति र आर्थिक उन्नतिलाई जनताको भलाईसँग आवद्ध गरिनुपर्दछ ।' अर्थ र राजनीतिको अन्तरसम्बन्धको राम्रो व्यवस्थापनले सुशासनमा योगदान पुऱ्याउछ भने व्यवस्थापनमा अज्ञानता, स्वार्थ र लोभ भयो भने कुशासन तर्फ लैजान्छ ।

सामान्यतः देशको शासकीय स्वरूपले आर्थिक पद्धतिको निर्धारण गर्दछ । यसमा परिस्थिति अनुसार अपवाद नभएको होइन । व्यापारवादी, उदारवादी, समाजवादी र साम्यवादी पद्धतिका बीच स्वभाविक रूपमा अन्तरविरोध हुन्छन् । आर्थिक क्रियाकलाप र साधन स्रोतको विनियोजनमा व्यक्तिलाई माध्यम बनाउने व्यापारवादी धारणा हो भने राज्यलाई प्रमुख भूमिका दिएर सरकारी संस्थालाई माध्यम बनाउने साम्यवादी धारणा हो । यसैगरी, पुँजी, प्रविधि र जनशक्तिको उपभोगमा सरकारको हस्तक्षेप आवश्यक हुन्छ भन्ने समाजवादी सोच हो । बजार व्यवस्थालाई स्वतन्त्र रूपमा चल्नदिई प्रतिस्पर्धाद्वारा साधन स्रोतको अत्युत्तम उपयोग गर्ने र कर तथा वित्तीय उपायवाट पुनः वितरण गरी आय असमानता कम गर्ने ढाँचा नै उदारवादी प्रक्रिया हो ।

२.३ आर्थिक उदारीकरणको सैद्धान्तिक पाटो :

लोकतन्त्रमा व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको सर्वोपरितालाई स्वीकार गरेर राज्यको नीति व्यक्तिको भन्दा कम प्रभावकारी हुन्छ भन्ने मान्यता एडम स्मिथ (सन् १७७६) ले स्थापित गरेका थिए । यस विचारलाई कार्ल मार्क्सले (सन् १८६७) चुनौती दिएर वर्गको आधारमा समाजको विश्लेषण गरे । आर्थिक समृद्धिका लागि पुर्जी सशक्त माध्यम हो । पुर्जी सङ्कलन, लगानी वृद्धि र उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धिमा पुर्जीवाद प्रभावकारी व्यवस्था हो र पुर्जीवादको माध्यमबाट समाजवाद स्थापना गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा मार्क्सले स्वीकार गरे पनि यसबाट श्रमिक वर्गको शोषण हुने र असमानता बढ्ने हुनाले श्रमिक वर्गको असन्तुष्टिलाई उपयोग गरेर समाजवादी व्यवस्था स्थापना गर्न सकिन्छ भन्ने धारणा राखेका थिए । साधनको वितरणमा उनको ध्यान श्रमिक वर्ग प्रति लक्षित थियो ।

उदारीकरण नीति कार्यान्वयनमा प्रतिस्पर्धा, उपभोक्ता हित, आपूर्ति व्यवस्था, विदेशी लगानीवाट रणनीतिक रूपमा सिर्जना हुन सक्ने एकाधिकार र यी कुराहरुवाट उच्चन सक्ने विकृतिहरुको नियमन र व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ । यसको मुख्य आधार प्रतिस्पर्धा सम्बन्धी व्यवस्था नै हो । हाम्रो नियमन र संस्थागत व्यवस्थाले प्रतिस्पर्धालाई अग्रणी स्थानमा राख्न सकेको छैन । आपूर्ति व्यवस्थामा केन्द्रीय तहमा नीतिगत समन्वयको अभाव, कार्यान्वयनमा धेरै निकायको संलग्नता तथा तालमेलको अभावले प्रभावकारीतामा कमजोरी आएको छ ।

आर्थिक उदारीकरणको क्रममा सार्वजनिक वित्त क्षेत्रको सुधार पनि प्रमुख क्षेत्र हो । वित्त व्यवस्थापनले स्रोत साधनको विनियोजन, आय वितरण, मौद्रिक नीतिसंगको तालमेलमा आर्थिक स्थायित्व, व्यापार व्यवसाय र लगानीको लागि थप वातावरण सिर्जना गरेर बढेको आर्थिक क्रियाकलापले सरकारी राजश्व बढाउने, विकासका क्रियाकलापलाई सन्तुलित रूपमा अगाडि बढाउने हो । राज्यको स्रोत साधनको सक्षम जगेर्ना तथा उपयोग, कोष व्यवस्थापनमा जवाफदेहिता, पारदर्शिता, न्याय तथा समानता र सहकार्य आवश्यक हुन्छ । अर्थ राजनीतिको औजारको रूपमा समेत मानिने सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा गैर आर्थिक कुराले पनि प्रभाव पार्ने हुनाले सबै नीति निर्धारणमा वित्त स्थितिले आधारको काम समेत गर्दछ ।

२.४ आर्थिक उदारीकरणको विकासक्रम :

सन् १९३० को विश्वको आर्थिक मन्दी पछि केन्द्रीकृत योजना की वजार शक्ति भन्ने बहसले ठाउँ पायो । आर्थिक मन्दीपछि विस्तारित वित्तीय नीतिले अन्तराष्ट्रिय सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थामा प्रभाव पायो । विस्तारित वित्तीय व्यवस्थाले अर्थतन्त्रमा पुऱ्याएको नकारात्मक असरलाई दृष्टिगत गरेर दोस्रो विश्व युद्धपछि अर्थव्यवस्थाको सञ्चालन र आर्थिक स्थायित्वको लागि ब्रेटन वुड्स संभौता (सन् १९४४) भयो । त्यसैवेला व्यक्तिको स्वतन्त्रता नै सर्वोपरी हो, सरकार नियन्त्रित विकास अवधारणा उपयुक्त होइन भन्ने धारणा हायकले (सन् १९४४) अगाडि ल्याए ।

अन्तराष्ट्रिय सम्बन्धमा समेत सन् १९७० पछि उदार तथा खुलापनको विस्तारले अर्थराजनीतिले ठोस महत्व पाउन थाल्यो । यसको मुख्य कारणमा यस दशकमा पश्चिमी राष्ट्रहरूमा बेराजगारी र मुद्रा स्फिति उल्लेख्य रूपमा बढेको थियो । अर्थतन्त्रमा सरकारको नियन्त्रण र प्रत्यक्ष हस्तक्षेप भन्दा वजार व्यवस्था नै उपयुक्त हो भन्ने धारणाले वलियो बाटो लियो । अहिलेसम्म आइपुग्दा खास गरेर विकासशील तथा कम विकसित मुलुकहरूको आर्थिक प्रगतिको उपयुक्त बाटो आफ्नो उत्पादन प्रणालीलाई मुख्य रूपमा वजारमा आधारित नगरी उच्च आर्थिक समृद्धि प्राप्त हुन नसक्ने कुरा स्पष्ट भइसकेकोछ । चाहे त्यो हाम्रो छिमेकी साम्यवादी मुलुक चीन होस् वा लोकतन्त्रवादी भारत । साम्यवादी चीनमा देङ्ग स्याओपिङले सन् १९७८ मा नै आर्थिक क्षेत्रमा उदारवादी बाटो अपनाए भने भारतले सन् १९९१ मा ।

स्वतन्त्र व्यक्तिले बुद्धि, क्षमता, नैतिकताको बलमा धनसम्पत्ति सिर्जना गर्न सक्ने आधार नै उदार तथा खुला अर्थ व्यवस्थाको वलियो पाटो हो । यस अर्थमा जब एउटा स्वतन्त्र, सक्षम व्यक्ति धनसम्पत्ति सिर्जना गरेर मुलुकको विकासमा यथेष्ट योगदान दिन सक्छ भने सरकार आफैँ सर्वव्यापी भएर व्यापार व्यवसायमा लगानी गर्दै सरकार ठूलो हुँदै जानु पर्छ, जे पनि सरकारले गर्नु पर्दछ भन्ने मान्यतालाई बोकेर हिड्नुको कुनै अर्थ छैन । सानो, प्रभावकारी, जनतालाई गुणस्तरीय सहज सेवा दिने,

सुशासनको प्रत्याभूति गर्ने र व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई सर्वोपरी मान्ने लोकतान्त्रिक सरकार नै सबभन्दा महत्वपूर्ण हो ।

विश्व अर्थ व्यवस्थामा अमेरिकी पूर्वराष्ट्रपति रोनाल्ड रेगन तथा बेलायतकी पूर्वप्रधानमन्त्री मार्गेट थ्याचरको नेतृत्व र मिल्टन फ्रिडम्यानको सल्लाहमा उदारवाद तथा आर्थिक सुधारको गतिलाई सन् १९८० को दशकमा तिब्रता दिइएको थियो । वासिङ्टन सहमति (सन् १९८९) को प्रारूपमा अन्तराष्ट्रिय वित्तीय संघ संस्थाहरू, व्यापारिक संघ संस्था तथा सन्धीहरूले उदारवाद एवं आर्थिक सुधारका प्रक्रियालाई विश्वभर विस्तार गर्न सघाउ पुऱ्याए । सन् १९८० को दशकको अन्ततिर सोभियत संघको विघटनले साम्यवादी पद्धतिलाई आघात पुऱ्यो । त्यसपछि उदारवादी धारणाले संसारभर प्रभाव जमायो । आर्थिक सुधार प्रक्रियाले सबैजसो क्षेत्र खास गरेर आर्थिक अनुशासन, सार्वजनिक खर्च, कर व्यवस्था, उद्योग, व्यापार, वित्तीय क्षेत्र, विनिमय दर, विदेशी लगानी, निजीकरण, बौद्धिक सम्पत्ति संरक्षणलाई समेट्यो ।

३. नेपालमा उदारीकरण तथा आर्थिक सुधार

वि.सं. २०४७ सालको राजनैतिक परिवर्तनले सिर्जना गरेको द्रुततर आर्थिक विकासको जनचाहना, उदारपन प्रति प्रतिबद्ध सरकार, विश्व अर्थव्यवस्थाले पारेको प्रभावले नेपालले उदार तथा खुला अर्थनीति अगाल्नु स्वभाविक थियो ।

उदारवादी धारणाले समेटेका क्रियाकलापहरूको नीति निर्माण प्रक्रिया र कार्यान्वयनमा काम गर्ने अवसर पाएको थिएँ । सार्वजनिक सेवामा अर्थ मन्त्रालयमा १८ वर्ष, उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयमा १२ वर्ष, महालेखा परीक्षकमा ३ वर्ष र अन्यत्र १ वर्ष काम गरें । मैले काम गरेको क्षेत्र प्रत्यक्ष रूपमा उदारीकरण र आर्थिक सुधारसँग सम्बन्धित थिए । निजामती सेवामा कार्यरत रहँदा धेरैजसो सेवा अवधिभर यस्तो खास क्षेत्रमा काम गरी मुलुकको सुधार प्रक्रियामा प्रत्यक्ष सहभागी हुने अवसर प्राप्त भयो ।

३.१ आर्थिक उदारीकरणको बुझाई :

आर्थिक उदारीकरणको क्रममा सन् १९८३ मा निर्यात बढाउने उद्देश्यले व्यापार क्षेत्रमा र सन् १९८५ मा सुरु गरिएको बैंक तथा वित्तीय क्षेत्र सुधारले निजी क्षेत्र विकास, आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सिर्जना र आर्थिक स्थायित्वमा केही सघाउ पुऱ्यायो । वित्तीय सुधार कार्यक्रम अन्तर्गत दुई सरकारी बैंकको पुनसंरचना गरिनुका साथै ऋण असुली प्रक्रियालाई सशक्त बनाइएको थियो । सुधारको निरन्तरताले सन् १९९० मा गति लिएर अर्थतन्त्रका सबैजसो क्षेत्र समेट्यो । बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रको आकार निकै बढेर यसले अर्थतन्त्रको आकारलाई समेत उछिनेको छ । निजी क्षेत्रमा विस्तारित कर्जाले दीर्घकालमा आर्थिक वृद्धिमा केही सघाउ पुऱ्याए पनि उपयुक्त सीमा भन्दा

बढीको कर्जा विस्तारले अर्थतन्त्रमा जोखिम पनि बढाउँछ। निजी क्षेत्रलाई गएको कर्जाको एक तिहाइ अनुत्पादक क्षेत्रतर्फ प्रवाहित भएको छ। यसबाट मूल्य अभिवृद्धिमा खासै योगदान पुग्न सकेको छैन। यस्तो विस्तारित कर्जाले आयात बढाएको छ। मुद्रास्फिति बढाउन सघाएको छ। उदारीकरण पछि बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रमा भएको विस्तारबाट सिर्जित साधन स्रोतलाई उत्पादनशील क्षेत्रतर्फ प्रवाहित गर्न नसक्नु कमजोरी बनेको छ।

सुधार प्रक्रियाको पहिलो चरणमा आर्थिक स्थायित्व, व्यापार उदारीकरण, वित्तीय क्षेत्र र व्यवसाय सहजीकरणमा ध्यान दिइएको थियो। उदारवादी आर्थिक सुधार अहिले पनि आर्थिक वृद्धिको प्रमुख आधार हुनसक्छ। अहिलेसम्मको अनुभवले केही क्षेत्रमा देखिएका कमजोरीलाई संस्थागत तवरले वलियो नियमन गरी सुधार गर्न सकियो भने अझै पनि यसबाट आर्थिक समृद्धि हासिल गर्न सकिन्छ।

३.२ आर्थिक उदारीकरणको थालनी :

वि.सं. २०४७ सालको संविधानले निजी एवं सार्वजनिक उद्यमलाई प्राथमिकता दिए अनुरूप उद्योग नीति र औद्योगिक व्यवसाय ऐन, विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, कम्पनी ऐन कार्यान्वयनमा आए। लोकतान्त्रिक संविधान र तदनुरूपको कानुनी व्यवस्थाले अङ्गीकार गरेको उदार तथा खुलापनले आर्थिक समृद्धि तथा विकासमा सकारात्मक सम्बन्ध स्थापित गर्‍यो। त्यसवेला, छोटो अवधि अर्थात् करिब पाँच वर्षसम्म आर्थिक वृद्धि, औद्योगिक उत्पादन, रोजगारी र लगानीका क्षेत्रमा उल्लेख्य उपलब्धि हासिल भयो। वि.सं. २०४८ सालमा उदारपनप्रति प्रतिवद्ध रहेको सरकारले उदारीकरण तथा आर्थिक सुधारलाई आफ्नो प्रमुख एजेण्डा बनाएको थियो। वि.सं. २०५१ सालमा मध्यावधिमा गएपछि राजनीति अस्थिर भई उदारवादी नीति कार्यान्वयनमा संकुचन आयो। द्वन्द्व सुरु भएपछि आर्थिक सुधार प्रक्रियाले गतिलिन सकेन।

उदारीकरणको मूल आधार निजी क्षेत्र नै हो। नेपालको पुर्जो निर्माणमा करिव असी प्रतिशत अंश ओगटेको निजी क्षेत्र संस्थागत व्यवसायिक संस्कृति भन्दा व्यवसायिक घरानाको रूपमा विस्तार हुनमा नै रमायो। उदार अर्थतन्त्रको मुख्य पक्ष निजी क्षेत्र उद्यमशीलता, व्यवसायिकता र प्रतिस्पर्धालाई आधार बनाएर अगाडि बढ्नु पर्नेमा सहजरूपमा पाइने सरकारी संरक्षण पाउनमा नै लिप्त रह्यो। स्वार्थको द्वन्द्व हुने गरी कतिपय व्यवसायिक घराना व्यवसायमा संलग्न छन्। पारदर्शिता र जवाफदेहिताको कसिमा निजी क्षेत्र खरो उत्रन नसकेको स्थिति छ। उदार नीति अवलम्बन गरेपछि सरकारले निजी क्षेत्र प्रति जुन विश्वास गरेको थियो, त्यसमा निजी क्षेत्र खरो उत्रिन सकेन। द्वन्द्व र राजनैतिक संक्रमण लगायतका कारणले पनि निजी क्षेत्रलाई आक्रामक रूपमा अगाडि बढ्न दिएन।

सन् १९९४ मा आठ प्रतिशतसम्मको उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल भयो । सबैले अनुभूति गर्ने किसिमले नयाँ उद्योगहरु खुले । व्यापार व्यवसाय विस्तार भयो । निकासी बढ्यो । सरकारी राजश्व बढ्यो । विदेशी लगानीका नयाँ परियोजनाहरु थपिए । वैक तथा वित्तीय क्षेत्र, हवाई सेवा, शिक्षा स्वास्थ्य क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको लगानी उल्लेख्य रूपले बढ्यो । यसबाट गरिवीको दर घटाउन सहयोग पुऱ्यायो । तर नीति कार्यान्वयनमा निरन्तरता नहुँदा प्राप्त उपलब्धि दिगो हुन सकेन । दोस्रो चरणमा गरिनुपर्ने संस्थागत व्यवस्था, पूर्वाधार विकास र प्रोत्साहन व्यवस्थामा ध्यान पुगेन ।

३.३ आर्थिक उदारीकरणको प्रारम्भिक कठिनाईहरु :

लोकतान्त्रिक समाजवादको सोचमा हुर्किएको कांग्रेस दलभित्र कतिपय सांसदहरु उदारीकरणको पक्षमा थिएनन् । विपक्षी राजनैतिक दलहरु र संरक्षणको बलमा हुर्किएर नाजायज फाईदा उठाई रहेका केही व्यापारिक समुदाय पनि त्यसवखत आर्थिक सुधारको पक्षमा थिएनन् । कांग्रेस दलभित्र संस्थापनको विरोध गरेपछि लोकप्रिय बन्न सकिन्छ भन्ने मानसिकताले पनि आर्थिक सुधार प्रक्रियाको विरोध भएको थियो ।

यसरी, आफ्नै दल, विपक्षीदलहरु र केही व्यवसायीहरुको विरोध हुँदाहुँदै पनि तत्कालीन प्रधानमन्त्री गिरीजा प्रसाद कोइरालाको हस्तक्षेप र अर्थमन्त्री महेश आचार्य र डा. रामशरण महतको लगावबाट आर्थिक सुधार कार्यक्रम कार्यान्वयनमा आएको थियो । राजनीतिलाई अस्थिरताले गाँजेपछि उदारीकरण प्रक्रियालाई कर्मचारीतन्त्रको संलग्नमा निरन्तरता दिने प्रयास भएको थियो । यस्तो सुधार प्रयासलाई राष्ट्रिय योजना आयोगका उपाध्यक्षहरु पृथ्वीराज लिगल, डा. शंकर शर्मा लगायतले नेतृत्व गर्नु भएको थियो । आर्थिक सुधारको निरन्तरताको प्रयासलाई कर्मचारी, प्राविधिकबाट नेतृत्व गरी निरन्तरता दिएको भन्ने आलोचना पनि त्यस वखत भएको थियो ।

अस्थिर सरकार, द्वन्द्वले उब्जाएको असुरक्षा, सेवा प्रवाहमा उदासिन कर्मचारीतन्त्र र सुशासनमा कमीका कारण आर्थिक सुधारमा गतिरोध आयो । सुधार प्रक्रियाको सुरुसुरुमा प्राप्त सकारात्मक परिणामलाई दिगो तुल्याउन नसक्दा सर्वसाधारणमा वितृष्णा बढ्यो । नियामक निकाय लगायत सबै क्षेत्रको असक्षमतालाई आर्थिक सुधारको नीति तथा प्रक्रियाको कमजोरीको रूपमा लिएर दोष जति यसमाथि थोपरियो । सेवा प्रवाह गर्ने तलको इकाइसम्म कार्यान्वयनमा प्रतिबद्ध भएर लाग्नु पर्नेमा कमजोरी देखियो । सुधार प्रयासमा श्रम र कृषि क्षेत्र अधुरो नै रह्यो । बजार व्यवस्थाले मागगर्ने नियमन सम्बन्धी कानुन र संस्थाको व्यवस्था पूरा हुन सकेन ।

आर्थिक सुधारका क्रियाकलाप सँगसँगै भ्रष्टाचार समेत गाँसिएर आउने गरेको भन्ने अपजस पनि लाग्ने गरको छ । कसैले आफ्नो पद र पहुँचको प्रयोग गरेर गलत काम गरेका छन् भने त्यसको जिम्मेवारी उसैले लिनुपर्दछ । उदार नीतिलाई देखाएर उम्कन पाइदैन । गलत काम भएको छ भने कानुन बमोजिम कारवाही गर्न उदारपनले छेक्दैन, रोक्दैन ।

३.४ आर्थिक उदारीकरणको अपेक्षा :

उदार लोकतन्त्रमा अधिनायकवादी सोच र अनुदार क्रियाकलापले ठाउँ पाउनु हुँदैन । लोकतान्त्रिक मान्यतामा अडेको उदारवादी चरित्रमा बहुलवादलाई तिरस्कार गरेमा लोकप्रियतावाद मौलाउँछ । अतिवादलाई उक्साएर उदारवादी धारणामा चोट पुऱ्याउने काम अहिले विश्वभर भइरहेको छ । व्यवसायिक अराजकता तथा निजी क्षेत्रको उच्छृंखलतालाई उदारपनको खराबी भनेर तुलना गर्दै भ्रम फैल्याउने प्रयास पनि भएको छ । वास्तवमा समाजलाई यथास्थितिमा राख्न चाहने लोकप्रियता वादीको स्वार्थले यस्तो भ्रम फैल्याइएको हो । सत्तामा लिप्त भइरहने, राज्यको स्रोत साधनको उपयोग आफ्नै स्वार्थको लागि प्रयोग गर्ने, अस्थिरतालाई प्रोत्साहित गर्ने, परम्परालाई समाती परिवर्तनको पक्षधर उदारवादलाई जोखिमको रूपमा देखाउने काम लोकप्रियतावादीले गरेका छन् । लोकप्रियताको लोभ राजनीतिमा मात्र सिमित छैन । तत्कालको आफ्नो महत्व बढाउन र असफलता ढाकछोप गर्न पनि कतिपय संस्थाले लोकप्रियतावादलाई कवचको रूपमा उपयोग गरेका छन् । यिनीहरूले कुरा लोकप्रिय गर्छन् तर समाज परिवर्तनलाई भन्दा यथास्थितिलाई मद्दत पुऱ्याउछन् । उदारपनले उत्कृष्टताको सम्मान, व्यक्तिगत सम्पत्तिको संरक्षण बहुलवाद र विधिको शासनलाई अँगालेर राज्य संरक्षित अराजकतालाई स्वीकार गर्दैन । लोकप्रियतावादलाई मान्दैन ।

लोकप्रिय वा प्रगतिशील मुद्दालाई देखाएर तात्कालिक राजनीतिक धुव्रीकरण गरिनु जनताको हक तथा अधिकारलाई कुण्ठीत गर्नु हो । यसले दलहरूको सत्ता सञ्चालनको स्वार्थ पूरा गरेपनि व्यक्तिगत स्वतन्त्रतामा आधारित उदारपनको प्रत्याभूतिमा आघात पुऱ्याउछ । बहुलवाद र व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई कुण्ठीत गरी उदारपनमा संकुचन ल्याउँछ । अहिले नेपालले भोगेका स्थिति यस्तै हो । सत्ता सर्वोपरी हो अरु मूल्य मान्यता गौण हुन् भन्ने सोचले राज्यलाई कति असहज स्थितिमा पुऱ्याउने हो भन्ने कुरा ज्यादै नै चिन्ताको विषय भएको छ । यस्तो धुविकरणले लोकतान्त्रिक उदारीकरणलाई आघात पुऱ्याइ धनी र गरीबबीचको विभाजन, वर्ण, धर्म र जातजातिको नाममा थप तिक्तता बढाई सामाजिक संरचनालाई कमजोर बनाउँछ ।

राजनीति आम जनताको स्वार्थलाई भन्दा आफ्नै दलको स्वार्थ, व्यक्तिको स्वार्थ, निर्वाचन क्षेत्रको साँघुरो घेरामा रुमल्लिदा सिर्जना भएको विकृतिले नेतृत्व प्रति वितृष्णा बढेको हो । सम्भन्नु पर्ने कुरा के हो भने राजनीतिक नेतृत्व प्रतिको वितृष्णाको विकल्प अर्को नेतृत्व हुन सक्छ । त्यसैले इमान्दार नेतृत्वको चयन लोकतान्त्रिक पद्धति भित्रबाटै हुन जरुरी छ । संगठनमा व्यक्ति हावी बनाएर हैकमवादी तथा अधिनायकवादी तवरले नेतृत्व चयन गरिनु उदार तथा लोकतान्त्रिक पद्धति अनुकूल होइन ।

कमजोर मनस्थितिबाट हाम्रा मार्गदर्शक, राजनीतिक नेतृत्व, बौद्धिक वर्ग र समाज समेत किन माथि उठ्न सकेन । के शक्ति र सम्पन्नता विधि भन्दा माथि हो ? राजनीतिले समाजका विभिन्न अवयवलाई गाँसेर सबल एवम् सुदृढ समाज

वनाउनु पर्नेमा आपसमा दुर्भावना फैलाइ आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्नु दल तथा नेतृत्वको अभिष्ट कदापि हुँनु हुँदैन । कुनै खास राजनीतिक दल, वर्ग वा समूहको सामीप्यताको आधारमा चेतनशील वर्गबाट आउने पूर्वाग्राही धारणाले समाज विभाजनमा सघाइरहेको छ । राजनीतिज्ञ, व्यवसायी, कर्मचारीतन्त्र र विभिन्न स्वार्थ समूह एक आपसमा स्वार्थको निरन्तरताको चक्रमा गासिएका मनोवृत्तिले यथास्थितलाई नै सघाई उदार प्रकृतिका राजनैतिक आर्थिक सुधारमा बाधा पुऱ्याएकोछ । यस्तो स्थितिमा राज्य संरक्षित पुर्जीवाद अर्थात् शक्ति, पहुँच, स्वार्थ र खास समूहको फाइदालाई हेरेर नीति, नियम, कानुन र संस्था बनाइन्छ । उदारवाद सम्मत् विधि प्रक्रिया र प्रणालीलाई मिचिन्छ ।

वि.सं २०४८ सालपछि राजनीति तथा आर्थिक सोचले उदारपनको वाटो समाते पनि सत्ताकेन्द्रीत साधुरो स्वार्थमा स्रोत साधनको उपयोग, सस्तो लोकप्रिय बन्ने होड, निर्वाचनमा अस्वस्थ क्रियाकलाप जस्ता कुराले उदारवादी राजनीति, आर्थिक सुधार र सामाजिक क्रियाकलापमा गतिरोध ल्यायो । राज्य संयन्त्रमा मिलिजुली कच्जाले स्रोतको दोहन, वाँडफाँड र सीमित पहुँचवालालाई फाइदा पुऱ्याएर आमजनतामा असन्तुष्टि बढायो । स्वार्थ वाफिने कानुन निर्माण, लोक रिभ्याईको लागि दीर्घकालिन दायित्व सिर्जना, अदालतको स्वच्छतादेखि महाभियोगसम्मका प्रश्नहरुले राज्यलाई नै कमजोर बनायो । राज्यका महत्वपूर्ण संस्थाहरुलाई विवादमा मुछेर त्यस्तो संस्थाको प्रतिष्ठामा आँच पुऱ्याउने कार्यले क्रमिक रूपले उदारवादको क्षयीकरण गरी अनुदारवादलाई प्रश्रय पुऱ्याएकोछ । उदारवादी व्यवस्थाले अपेक्षित परिणाम दिन नसकेर अन्तर्मुखी धरणाले पुनः प्रश्रय पाएको हो ।

३.५ निजीकरणको अभ्यास :

अर्थतन्त्रका विभिन्न पक्षलाई सुधार गर्ने क्रममा सार्वजनिक संस्थानको निजीकरण पनि एउटा पाटो थियो । मूलत वित्तीय अनुशासनमा नरहनु, व्यवस्थापन असक्षमता, राज्यस्रोतको दोहन र वैकिङ्ग क्षेत्र सुधारपछि बैङ्कबाट सजिलै ऋण पाउन नसक्ने अवस्थाले संस्थानहरुको पूरै भार राज्य माथि पऱ्यो । सरकारले संस्थानको लागि वित्त व्यवस्था र श्रमको बोभबहन गर्न सक्ने अवस्था थिएन । निजीकरणमा जानु सरकारको बाध्यता थियो तर सहज भने थिएन । किनभने त्यसवेला केही राजनीतिक दल, कामदार, कर्मचारी निजीकरणको विरोधमा थिए । यस्तो स्थितिमा त्यसवेलाको बलियो राजनीतिक अठोटको कारणले निजीकरणको प्रक्रिया अगाडि बढेको थियो । निजीकरण भएपछि पनि अधिकांश संस्थानहरु संचालन हुन नसक्दा सर्वसाधारणमा यसप्रति नकारात्मक धारणा बन्न गयो । उद्यमशीलता, उत्पादकत्व वृद्धि तथा सक्षमताको आधारमा साधनको अधिकतम् उपयोग गर्नुपर्ने अर्थशास्त्रीय मान्यतालाई त्यागेर राजनीतिक हिसावले निजीकरणको विरोध भयो । हुनत जुन लक्ष्य लिएर निजीकरणलाई अगाडि बढाइएको थियो, त्यसमा कमजोरी देखिए । लक्ष्य अनुसार निजीकरणबाट प्रतिफल प्राप्त गर्न सकिएन ।

अहिलेसम्म पनि सरकार परिवर्तन हुने वित्तिकै बन्द संस्थान पुनः संचालन गर्ने कुरा आउँछ । राज्यलाई थप आर्थिक बोझ बोकाएर जुट, कपडा, चिनी, चुरोट, टायर आदि उद्योग सरकारी क्षेत्रमा पुनः सञ्चालन गर्ने भन्ने कुरा पुर्जी, प्रविधि, बजार र प्रतिस्पर्धाले धान्ने कुरा होइन । शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षाका क्षेत्रमा लगाउनु पर्ने स्रोत यस क्षेत्रमा लगाउदा पछि पछुताउनु पर्ने हुन्छ । अब पुनः सरकारले संस्थान संचालन गर्नु राज्यको स्रोत साधनको दुरुपयोग गर्नु हो ।

सरकारी उच्च पदाधिकारीहरु ज्ञानको आधारमा भन्दा पदकै आधारमा सार्वजनिक संस्थानको अध्यक्ष वा सदस्य भएर संस्थान सञ्चालन गर्ने परम्परालाई निजीकरण गरिनु अधिसम्म विभिन्न समयमा मैले पनि धाने । संस्थानको निरन्तरतामा सम्बन्धित मन्त्रीले आफ्ना कार्यकर्तालाई महाप्रबन्धकदेखि कर्मचारी कामदारसम्म रोजगारी दिन सक्ने अवस्था र सरकारी उच्च पदाधिकारीले पनि सेवा सुविधा पाउन सक्ने अवस्थाले निजीकरणको पक्षमा यो वर्ग खुलेर अगाडि आएको अवस्था कमै थियो । सरकारी पद अनुसारको आफ्नो जिम्मेवारी निर्वाह गर्नको लागि समय, अध्ययन, निर्णय क्षमताको कारणले कार्य क्षमतामा असर पर्नेमा संस्थानको थप कार्य बोझ तथा जिम्मेवारी बोकाएर सरकारले राम्रो प्रतिफल लिन्छु भन्ने सोचमै कमजोरी थियो ।

वि.सं. २०४७ साल पछि रोजगारदाता (संस्थानको हकमा सरकार) र श्रमिक बीचको सम्बन्ध ज्यादै खलवलिएको थियो । राजनैतिक परिवर्तनको आन्दोलनमा सहभागिता जनाएका कारणले संस्थानका कर्मचारी तथा श्रमिकहरुलाई राजनीतिज्ञहरुले पुलपुल्याएका थिए । चाहिदो नचाहिदो माग राखेर संस्थानमा बन्द हडताल गर्ने कुरा सामान्य थियो । कार्यकारी अध्यक्ष नभए पनि अध्यक्ष र सदस्यको नाताले विवाद मिलाउन उत्पादनमूलक कारखानामा पटक पटक उपस्थित भई वार्ता गरेर विवाद मिलाइएको थियो ।

३.६ राष्ट्रिय लाभ र स्वार्थ समूह :

उग्र राष्ट्रवाद, जातीयताको अन्धभक्ति, क्षेत्रीयताको नारा, जस्ता कुराले अतिवादलाई मलजल गरी निहित स्वार्थ बोकेका सिमित व्यक्ति तथा समुहलाई मात्र फाइदा पुग्ने तर राज्यलाई नोक्सान हुने हुनाले यस्ता उग्रवाद तथा अतिवादवाट टाढा वस्तु नै उपयुक्त हुन्छ । उदारपनले आर्थिक सामाजिक संरचना निर्माणमा सहयोग पुऱ्याई शासन व्यवस्था प्रति आम जनताको विश्वास बढाउने हुनाले राष्ट्रिय पहिचानको सम्बर्द्धनमा समेत सहयोग पुऱ्याउछ ।

उदारपनमा सवै राम्रा असल र सकारात्मक कुरा मात्र हुन्छन् भनी 'रामराज्य' को परिकल्पना गर्नु अतिसयोक्ति हुन्छ । सवै क्षेत्रका आ-आफ्ना सीमा र बाध्यता छन् । हामीले हेर्नुपर्ने कुरा के हो भने वस्तुस्थितिको तथ्यगत, वस्तुगत, यथार्थपरक मूल्याङ्कन गरी समाजलाई बढी लाभ दिने वाटो रोज्नु हो । वाटो रोज्दा जनहितको उद्देश्यलाई

विसर्न हुँदैन । किनकी यदि उद्देश्यनै त्रुटीपूर्ण छ भने रोजेको वाटो अर्थात् भविष्यको वाटो पनि अन्योलपूर्ण हुन्छ । त्यसैले तुलनात्मक हिसावले प्रचलनमा रहेका पद्धतिहरूमा उदार र खुलापन राम्रो भएकोले यसै पद्धतिलाई अङ्गिकार गरी आर्थिक समृद्धिको वाटो रोज्नु वृद्धिमानी हो ।

सन् १९८० को दशकदेखि करिब दुई दशकसम्म नेपाल लगायत विश्वका धेरै मुलुकले उदार लोकतन्त्र र बजार अर्थतन्त्रको अवलम्बन गरेर आर्थिक क्षेत्रमा उपलब्धि हासिल गरे । आय असमानता, आर्थिक वृद्धिको एकिकरण, स्वस्थ प्रतिस्पर्धामा अंकुश जस्ता कुरामा केही प्रश्न उठेपछि बजार व्यवस्थामा सरकारले राख्नु पर्ने सन्तुलन खास गरेर प्रतिस्पर्धामा आधारित बजार, बजारको असफलता र सामाजिक सुरक्षामा ध्यान पुऱ्याउन पर्ने थियो । यस्को अर्थ स्वस्थ प्रतिस्पर्धामा अंकुश नलगाई सर्वसाधारणको स्वास्थ्य, सुरक्षा, वातावरण संरक्षण, वित्तीय क्षेत्रको अनुशासन जस्ता क्षेत्रमा दरिलो नियमन गर्ने हो । सरकार र बजार दुवैको अतिवादको सन्तुलन कायम राख्न सानो एवं प्रभावकारी सरकार, न्यून सरकारी हस्तक्षेप र दरिलो नियमन सहित आर्थिक विषयमा बजार लाई निर्णय हुन दिएमा आर्थिक समृद्धिमा सहयोग पुग्ने हो ।

४. व्यापार तथा लगानी उदारीकरण

विभिन्न मुलुकका व्यवसायी, सरकार र जनता बीच पुर्जी प्रविधि र व्यापारको माध्यम प्रयोग गर्ने गरी विश्व व्यापिकरणको स्वरुपले सन् १९७० को दशकदेखि गति लियो । यस्मा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई वाह्य अर्थतन्त्रसँग जोडी अन्तरनिर्भरता बढाउने, व्यापारमा अवरोध कम गर्ने, महसुल तथा करका दर घटाउने र विदेशी लगानीलाई आकर्षित गर्ने कुरा मुख्य छ । यी कुराले उदार तथा खुलापन तर्फ नै डोऱ्याउने हो । बढीमात्रामा आर्थिक उदारिकरण गरेका मुलुकहरूले उच्चदरको आर्थिक वृद्धि हासिल गरे । सिर्जनशील तथा उद्यमशील व्यक्तिहरू सफल भए । नेपालले पनि सुरुमा आर्थिक वृद्धि, उत्पादन, र रोजगारी वृद्धिमा फाइदा लियो तर वि.सं २०५२ साल पछि अस्थिरता र द्वन्दको कारणले आर्थिक सुधार प्रक्रियाले निरन्तरता नपाउँदा उपलब्धि दिगो हुन सकेन ।

व्यापार उदारीकरणले व्यापार नीतिको साथसाथै अरु वृहत् आर्थिक नीतिको पनि सुधार खोज्ने हुनाले व्यापार उदारीकरण सवै जसो मुलुकमा अलोकप्रिय हुन्छ । तर आफ्नो फाइदाको लागि मात्र एकतर्फि हिसावले व्यापार व्यवसायबाट आफैलेमात्र फाइदा लिन नसक्ने हुनाले अरु मुलुकलाई पनि व्यापार उदारीकरणको लाभ बाँड्नु पर्ने हुन्छ । आफ्नो मुलुकको प्रतिस्पर्धि क्षमता, तुलनात्मक लाभ, महसुल तथा गैर महशुल अवरोध हटाउने प्रयास र खास प्रकारको वस्तुको निकासीमा प्रोत्साहनको व्यवस्था गर्नु जरुरी हुन्छ । विदेशी विनीमय संचित, विनीमय दर र राजश्वमा व्यापार उदारीकरणको उल्लेख्य प्रभाव हुन्छ । व्यापार उदारीकरणबाट फाइदा लिन पूर्वाधार र आपूर्ति सम्बन्धी बाधा अवरोध हटाउनु जरुरी हुन्छ ।

व्यापार व्यवस्थित गर्ने उद्देश्यले सन् १९४८ मा स्थापित जनरल एग्रीमेन्ट्स अन टयारिफ एण्ड ट्रेड (ग्याट) लाई रुपान्तरित गरी सन् १९९५ मा अधिकार क्षेत्र विस्तार गरेर विधिमा आधारित व्यापार, विभेद विनाको बजार पहुँच र आँकलन गर्न सकिने व्यापारिक वातावरण - यी तीनवटा मुख्य आधारमा विश्व व्यापार संगठनको स्थापना भएको थियो । सरकारी खरिद र नागरिक हवाई सम्झौता वाहेक अरु सबै संझौताका प्रावधान सबै सदस्यलाई समान रूपले लागू हुने व्यवस्था छ । तर विकासशील मुलुकलाई केही कुरामा संक्रमणकालीन सुविधा प्राप्त छ भने अतिकम विकसित मुलुकलाई थप सुविधा प्राप्त छ ।

४.१ विश्व व्यापार संगठनको सदस्यतामा नेपालको पहल :

स्वतन्त्र व्यापार प्रतिको भुकाव, विश्व बजारमा नेपाली सामानको पहुँच, भारतसँगको अत्यधिक व्यापार निर्भरता तथा आर्थिक नाकाबन्दी र स्वतन्त्र पारवहन अधिकारको उपयोग जस्ता कारणले नेपालले विश्व व्यापार संगठनको सदस्यता लिने प्रक्रिया सुरु गरेको थियो । सन् १९८९ मा भारतले आर्थिक नाकाबन्दी लगाएपछि नेपालले ग्याटको सदस्यताको लागि सन् १९८९ मा आवेदन दिएर १५ वर्ष पछि सन् २००४ अप्रिलमा विश्व व्यापार संगठनको १४७ औं सदस्य भएको हो । कम विकसित मुलुकलाई सदस्यता दिने कुरामा सहजीकरण गरिने भनिए पनि सबै वार्ता प्रक्रिया पूरा गरेर विश्व व्यापार संगठनको सदस्यता प्राप्त गर्ने कम विकसित मुलुकमा नेपाल पहिलो थियो ।

विश्व व्यापार संगठनको सदस्यता प्राप्त गर्ने क्रममा सन् १९९८ मा विवरण पत्र दिनु पूर्व तयारी, निवेदन प्रस्तुती, वर्किङ्ग पार्टीको लागि तयारी बैठक, सवाल जवाफ, द्विपक्षीय वार्ता सबै जसोमा मेरो प्रत्यक्ष सहभागिता रह्यो । सन् २००२ सेप्टेम्बरको वर्किङ्ग पार्टीको दोश्रो बैठकको नेतृत्व नेपालको तर्फबाट मैले गरेको थिएँ । तेश्रो बैठक सन् २००३ मा भएर सन् २००४ मा नेपाल विश्व व्यापार संगठनको सदस्य भएको हो ।

४.२ विश्व व्यापार संगठनको सदस्य राष्ट्रकारूपमा नेपालको अबस्थाको विश्लेषण :

बस्तु तथा सेवा व्यापार, बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार संरक्षण, नियमन व्यवस्था र आर्थिक तथा व्यापारिक नीतिको मूल्याङ्कन गरी विश्व व्यापार संगठनको सदस्यता हासिल गर्न विवरण पत्र पेश गर्दा भन्सार महसुल, भन्सार मूल्याङ्कन पद्धति, उत्पात्तिको नियम, प्राविधिक अवरोध अन्य शुल्क, कृषि अनुदान आदि कुरामा वचनवद्धता प्रकट गर्नुपर्दछ । व्यापारिक क्रियाकलाप खुला हुने अवस्थाले आन्तरिक उत्पादनलाई पार्ने नकारात्मक असर न्यून गर्न वचनवद्धता भित्र रहेर भन्सार महसुलमा समायोजन,

अनुसन्धानमा अनुदान, कर्जामा वीमा अनुदान निकासी अनुदान, निकासी प्रशोधन क्षेत्रको व्यवस्था गर्न सकिने भएपनि हाम्रो आर्थिक हैसियतले सबै कुरामा अनुदान दिन सक्ने अवस्था थिएन ।

आर्थिक उदारीकरणको वाटोमा विश्व व्यापार संगठनको सदस्यता आफैमा व्यापार विस्तारको महत्वपूर्ण अवसर थियो । आन्तरिक कारणले नै उपलब्ध पहुँचको उपयोग गर्न नसक्दा यसबाट जति फाइदा हुन सक्थ्यो हामीले लिन सकेनौं । सदस्यता प्राप्त पछि खुला अवसरको उपयोग गरेर बजार पहुँच बढाउन सकेमा फाइदा लिन सकिने हो । आफ्नो राजनैतिक तथा आर्थिक अवस्थामा सुधार नगरी आफ्नो अकर्मण्यताको उपचार विश्व व्यापार संगठनको सदस्यताबाट प्राप्त हुन सक्तैन ।

वार्ताको क्रममा हामीलाई आएको कठिनाईमा खास गरेर कृषि वस्तुको भन्सार दर कम गर्ने , सेवा क्षेत्रमा विदेशीलाई शतप्रतिशत खुल्ला गर्नुपर्ने, युनियन फर दि प्रोटेक्सन अफ न्यु भेराइटिज अफ प्लान्टस (युपिओभि) को सदस्यता लिनुपर्ने, बौद्धिक सम्पत्ति संरक्षण दिनुपर्ने, सेवा क्षेत्र खास गरेर दुरसञ्चार, वित्तीय क्षेत्र यातायात जस्ता क्षेत्र खुला गर्नुपर्ने विषय उठाइएको थियो । हाम्रो कृषि वस्तुको प्रभावकारी दर कम भएकोले प्रभावकारी दरमै आवद्ध गर्नुपर्ने जोड थियो, तर हामीले स्वीकार नगरी औषत् ४२ प्रतिशतमा आवद्ध गरिएको थियो । सेवा क्षेत्रमा विदेशीलाई ५१ प्रतिशतदेखि ८० प्रतिशतसम्म शेयर खुला गरिएको थियो । बहुपक्षीय प्रयास केही सकारात्मक हुँदाहुँदै पनि द्विपक्षीय वार्ता प्रक्रियाले हामीलाई सिकाएको पाठ भनेका ठूला तथा विकसित राष्ट्रले पनि उनिहरुको स्वार्थ भएको व्यापारिक मामिलामा कम विकसित मुलुक नेपाललाई सौहार्दता देखाएका थिएनन् ।

सेवा क्षेत्रमा सदस्य राष्ट्रले वचनबद्धता अनुरूप राष्ट्रिय उपचार दिनुपर्दछ । सेवा क्षेत्रले समेटने कुरामा मूख्यतः विद्युतीय वा भौतिक रुपमा अन्तरदेशीय व्यापार, अरु मुलुकमा भएको उपभोग, व्यापारिक उपस्थिति र प्राकृतिक व्यक्तिको उपस्थिति हो । विदेशीलाई पूर्णरुपमा सबै क्षेत्र खुला गर्दा शतप्रतिशत विदेशी लगानी स्वामित्वले सिर्जना गर्नसक्ने बजार असन्तुलनमा व्यवस्थापन गर्न कठिनाई हुने, अत्यावश्यक सेवामा पूर्ण स्वामित्व दिनु राजनीतिक हिसावले उपयुक्त नहुने र आन्तरिक उद्योगको संरक्षणको हिसावले पनि संयुक्त लगानीलाई प्रश्रय दिनु उपयुक्त हुने हुनोले यिनै कुरालाई आधार मानेर ५१ प्रतिशतदेखि ८० प्रतिशतसम्म विदेशी स्वामित्वलाई स्वीकार गरिएको थियो ।

व्यापारसँग संबन्धित लगानी उपायको संभौता (ट्रिम्स) मा विदेशी कम्पनीलाई राष्ट्रिय उपचार दिने, परिमाणात्मक बन्देज नलगाउने र थप शर्त राखेर सञ्चालनमा प्रभावित गर्न नपाइने व्यवस्था छ । कम विकसित मुलुकको नाताले नेपालले केही उपाय अवलम्बन गर्न सक्छ ।

४.३ नेपाल भारत व्यापार सन्धिको उतार चढाव :

व्यापार उदारीकरणको सन्दर्भमा नेपाल भारत द्विपक्षीय व्यापार सन्धिको स्वरूप र कार्यान्वयन स्थितिले प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ। आर्थिक सुधारको एजेण्डालाई नेपालले सन् १९९० मा अवलम्बन गरेको थियो भने भारतले सन् १९९१मा कार्यान्वयनमा ल्याएको थियो। आर्थिक सुधार प्रक्रियामा नेपाल अगाडि नै थियो। सन् १९९१ मा भएको नेपाल भारत व्यापार सन्धिलाई १९९६ मा परिमार्जन गरी सन् २००१ डिसेम्बरसम्म नविकरण भएकोमा सन्धिको प्रावधान प्रयोग गरी भारत सरकारले अगष्ट २००१ मा सन्धी खारेजी गर्ने भनेर तीन महिनाको अग्रिम सूचना दिएर नेपाललाई गम्भिर स्थितिमा पुऱ्यायो। जुन कुरा नेपालले अपेक्षा गरेको थिएन।

अस्थिर राजनीति, द्वन्दवाट सिर्जित असुरक्षा, अस्तव्यस्त उद्योग व्यापार क्षेत्र र भारतको नकारात्मक रवैया जस्ता प्रतिकूल वातावरणमा भारतसँग व्यापार सन्धि नविकरण गर्नुपर्ने थियो। सन् १९९६ को सन्धिले नेपाललाई महसुल लगायतका केही कुरामा सुविधा दिएकोले नेपालले यसै सन्धिको निरन्तरता खोजेको थियो। उदार नीति अपनाएको भारतवाट हामीले व्यापारमा केही सहूलियतको अपेक्षा राख्नु अस्वभाविक थिएन। हाम्रो आन्तरिक प्रतिकूल अवस्थावाट लाभ लिने अभिप्रायले सन्धि खारेजीको अग्रिम सूचना दिएर असल छिमेकीको स्थानवाट हाम्रो दृष्टिमा भारत तल ओर्ली सकेको थियो। हामीलाई यस्ले सन् १९८९ को आर्थिक नाकावन्दीलाई स्मरण गराउथ्यो। नेपालको राजनीतिक अवस्थसँग भारतले व्यापार सन्धि पारवहन सम्झौता, अनधिकृत व्यापार सम्झौतालाई अप्रत्यक्ष रूपमा गाँसेको थियो। नेपालको निकासीमा परिमाणात्मक बन्देज लगाउने र न्यूनतम चालीस प्रतिशत मूल्य अभिवृद्धि हुनुपर्ने लगायतका कुरामा हाम्रो सहमति नभएपछि पटक पटक वार्ता गर्दा पनि सहमतिमा पुग्न सकिएन र व्यापार सन्धिको अवधि तीन महिना थप गरेर मार्च ५, २००२ सम्म पुऱ्याइयो।

प्रतिकूल परिस्थितिमा पटक पटक भएको हाम्रो आन्तरिक छलफलमा मूल्य अभिवृद्धि र परिमाणात्मक बन्देज स्वीकार्नु भन्दा अति सौविध्य प्राप्त व्यापार पद्धति अवलम्बन गर्ने सम्मको कुरा भएको थियो। केही उद्योगी व्यवसायी सवै कुरा स्वीकार गरेर नविकरण गरिनुपर्दछ र हामीले कडा अडान राख्न हुदैन भन्ने पक्षमा थिए। आन्तरिक गृहकार्यको निचोडमा सौविध्य प्राप्त पद्धतिमा नगई प्राथमिकता प्राप्त व्यापार सन्धिको नविकरणमा नै सवैको सहमति रहयो।

नेपाल भारत द्विपक्षीय व्यापार सन्धि र विश्व व्यापार संगठनको सदस्यताको विषय एक आपसमा गाँसिएको थियो। विश्व व्यापार संगठनको सदस्यताको क्रममा अरु मुलुकले जस्तै भारतले पनि नेपालले भन्सार महसुलदर घटाउनु पर्ने प्रस्ताव शुरुकै बैठकमा राखेको थियो। नेपाल भारत व्यापार सन्धिको स्वरूपको टुङ्गोमा नपुगेसम्म विश्व व्यापार संगठनमा नेपालको सदस्यता वार्ता टुङ्गोमा नपुग्ने दवाव भारतले दिएको थियो। अरु विषय टुङ्गी सकेपछि पनि सन्धिवाट भारतले नेपाललाई

दिएको सुविधा अरु मुलुकलाई पनि दिनुपर्ने भएमा व्यापार सन्धिवारे पुन विचार गर्नुपर्ने भारतको स्पष्ट अडान आएपछि यस वारेमा पत्रको आदान प्रदानवाट सहमति भएपछि मात्र सन्धि नविकरण भएको थियो ।

काठमाडौंमा भएको वाणीज्य सचिव स्तरीय अन्तर सरकारी बैठकमा नेतृत्व गरेका भारतीय वाणिज्य सचिव र भारतीय विदेश मन्त्रालयका प्रतिनिधी चीच विवादहुँदा विदेश मन्त्रालयका प्रतिनिधिको हावीपनले व्यापार सन्धिको छलफल अगाडि बढेन । यो कुराले पनि व्यापार सन्धिलाई भारतले राजनीतिक अभिष्टको रूपमा लिएको कुरा प्रष्ट हुन्थ्यो ।

राजनैतिक अवस्थाको उतारचढावको प्रत्यक्ष प्रभाव अरु क्षेत्रमा पनि पर्दछ । भारतीय कर्मचारीतन्त्र नेपाल प्रति आक्रमक हुन्छ, भन्ने भनाइ सदैव यथार्थ परक होईन । कर्मचारीतन्त्र आफै आक्रमक हुने भन्दा पनि भारतीय राजनीतिज्ञले निर्देशित गरेको अवस्थामा आक्रामक हुने हो । छिमेकी मुलुकमा आपसी विश्वास बढाउने गुजराल नीतिले हाम्रो सन्दर्भमा निरन्तरता पाएन । जनस्तरमा सौहार्द सम्बन्ध भनिए पनि भारतीय उच्च राजनीतिक तहले आफ्नो कर्मचारीतन्त्र समेतलाई उपयोग गरी अनावश्यक हस्तक्षेप गर्ने प्रवृत्ति नदेखिएको होइन ।

सदियौंदेखिको जनस्तरको सम्बन्धलाई वलियो बनाएर लैजानु पर्दछ । भारतसँगको आर्थिक, सामाजिक र भौगोलिक स्थितिले सिर्जना गरेको आपसी निर्भरताको स्थितिलाई सार्वभौम मुलुकको हैसियतमा दुवै मुलुकले बुझ्नु पर्दछ । अनावश्यक कुरामा महत्व दिएर वा वखेडा भिकेर सम्बन्ध थप सम्बेदनशील र गम्भिर बनाउनु हुँदैन । यस्तो स्थिति छिमेकी मुलुकहरु भारत र चीन दुवैमा लागू हुन्छ । छिमेकी मुलुकहरुलाई नै बुझ्न सकिएन भने टाढाका अरु मित्रको सहयोग एवं सदाशयता अपुरो हुन्छ ।

४.४ विश्वव्यापिकरणबाट हासिल हुनुपर्ने लाभको विवेचना :

केन्द्रीकृत शासन प्रणाली अपनाएको चीनले विश्वव्यापिकरणवाट निकै फाइदा उठाएको छ, र यसलाई नेतृत्व दिएर निरन्तरता दिने कुरा पनि प्रष्ट गरेको छ । अन्तराष्ट्रिय वित्त, विकास र आर्थिक विषयमा आफ्नो पहुँच आक्रामक तवरले विस्तार गरेको छ । त्यसैगरी, भारतले उच्च दरको आर्थिक वृद्धि हासिल गरेर विश्वका ठूला अर्थतन्त्र मध्येमा पाँचौ स्थानमा दरिन सफल भएको छ । आन्तरिक विवादमा अल्भेन सुधार प्रक्रियालाई निरन्तरता दिन नसक्दा आर्थिक समृद्धि हासिल गर्नमा हामी पछि पच्यौं ।

विश्वव्यापिकरणले गरीबको पक्षमा काम नगरेको, आर्थिक स्थायित्वमा ध्यान पुऱ्याउन नसकेको, वातावरण संरक्षणमा ध्यान नदिएको, मानवीय र सामाजिक पक्ष कमजोर रहेको, आय असमानता बढाएको भन्ने आरोप लागेको छ । वास्तविकतामा पुर्जा, व्यापार र मानिसको विश्वव्यापी प्रवाह उल्लेख्य रूपले बढ्न गई लगानी, रोजगारी

र आर्थिक वृद्धिमा यसले सघाउ पुऱ्याएको छ । त्यसैले उदारवादलाई अझ सुदृढ बनाउन यसमा देखिएका कमजोरीलाई सुधार गरी खास गरेर वजार असफलतालाई ठीक ठाउँमा राख्न बलियो नियमन र संस्थागत व्यवस्था गर्ने हो । अब फेरि संरक्षणवादमा फर्कनु उपयुक्त होइन ।

५. उद्योग व्यवसाय क्षेत्र सुधार

उद्योग व्यवसाय सुधार प्रयासले व्यवसायमा प्रवेश, सञ्चालन र वर्हिगमनसम्मका समस्याको समाधानलाई समेटनु पर्दछ । सरल, सहज र कम लागतमा व्यवसाय सञ्चालन हुन सक्नुपर्दछ । उदारीकरणको सुरुमा संरक्षणको मात्रा घट्ने कारण देखाएर उद्योगी व्यवसायीले असन्तुष्टि व्यक्त गरेका थिए । त्यस वखत राजनैतिक परिवर्तनको कारणले श्रम वजार स्थिर थिएन । उर्जा पर्याप्त थिएन । अनौपचारिक अर्थतन्त्रको आकार ठूलो थियो । शान्ति सुरक्षाको स्थिति पनि सन्तोषजनक थिएन । काम गरिरहेका संस्था बलिया थिएनन् । नयाँ नियमनकारी संस्था बनिसकेका थिएनन् । यस्तो परिस्थितिमा उद्योग व्यवसाय क्षेत्रको सुधार कार्यक्रमलाई कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी निर्वाह गरेको थिए । उद्योग व्यवसाय क्षेत्रको सुधारको खाका भित्र व्यवसायको सहज संचालन, कर व्यवस्था, वातावरण संरक्षण, विदेशी लगानी, प्रविधि, बौद्धिक सम्पत्ति संरक्षण आदि विषयमा नीति तथा ऐन नियमको व्यवस्था गरिएको थियो ।

उद्योग व्यवसाय सहज सञ्चालन होस् भन्ने अभिप्रायले सुरक्षा, जनस्वास्थ्य र वातावरण प्रदुषण वाहेकका उद्योगमा सरकारको अनुमति लिनु नपर्ने तर कानूनी अस्तित्व र कारोवारको लागि संबन्धित निकायमा दर्ता गरे हुने भन्ने प्रस्तावमा छलफल भई, घरेलु उद्योगलाई मात्र सञ्चालन भएको ६ महिनभित्र दर्ता गराए हुने भन्ने प्रावधान स्वीकृत भएको थियो । उद्योग व्यवसायमा अंकुशले लागत बढाउने हुनाले लागत कम होस् भन्ने अभिप्रायले अनुमति लिनु पर्ने वर्गका सुरक्षा, जनस्वास्थ्य र वातावरण संरक्षण तीनवटा क्षेत्र वाहेक अरु व्यवसायमा ठाउँ ठाउँमा दर्ता गरिरहनु नपर्ने व्यवस्था गर्न खोजिएको थियो । यस्तो प्रस्ताव आफैमा अग्रगमनकारी थियो । नागरिकलाई सहज सेवा सुविधा पुऱ्याउनु पर्ने जिम्मेवारी भएको सरकार एवं कर्मचारीतन्त्रले यो वा त्यो बहानामा विभिन्न नाम तथा निकायमा एक पछि अर्को भ्रमेला तथा सास्ती थप्ने क्रम बढेको छ । यस्तो स्थितिले उद्योग व्यवसाय क्षेत्र फस्टाउदैन ।

५.१ उद्योग व्यवसाय संचालनमा खुलापनको आरम्भ :

वि.सं. २०४८ सालसम्म खास वर्गको पहुँचमा हुर्केको उद्योग व्यवसाय क्षेत्र खुला गरिएपछि सबै व्यवसायीको पहुँचमा पुगेर विस्तारित स्वरूपको परिणाम दिन्छ, भन्ने अपेक्षा थियो । शुरुका पाँच वर्ष आर्थिक वृद्धि, उत्पादन, रोजगारी जस्ता

मूख्य क्षेत्रमा उल्लेख्य उपलब्धि देखियो । तर, वि.सं २०५२ साल पछि राजनीतिक संक्रमण र द्वन्दले गर्दा सुधार प्रक्रियाले निरन्तरता पाउन नसकी प्राप्त उपलब्धि दिगो हुन सकेन ।

उद्योग नीति कार्यान्वयनमा संलग्न सरकारी अधिकारीहरु उद्योग सञ्चालनको वास्तविक स्थितिबाट परिचित भएमा उद्योगलाई परेको अप्ठेरो फुकाउन सहज हुन्छ भन्ने आधारमा वि.सं २०५० सालमा नवलपरासीदेखि भ्नापासम्मका उद्योगहरुमा उद्योग सचिव पुण्य प्रसाद दाहाल र म गएका थियौं । दशदिनको भ्रमणमा सयौं उद्योग हेर्यौं । कतिपय उद्योग निर्माणाधिन थिए र केही सञ्चालनमा थिए । त्यो वातावरणले उद्योग व्यवसाय क्षेत्रमा अब मुलुकले फड्को मार्छ भन्ने हाम्रो धारणा बन्यो । हामी खुशी भयौं । उद्योग व्यवसाय सञ्चालनमा सरकारले हस्तक्षेप नगरी सहजकर्ताको भूमिका निभाउनु पर्छ भन्ने कुरामा हामी प्रष्ट थियौं । त्यस भ्रमणका प्रतिनिधिमूलक तीन घटना संक्षिप्तमा राख्न चाहान्छु ।

पहिलो घटना, सार्वजनिक क्षेत्रको हेटौडा कपडा उद्योगमा मजदुर तथा कर्मचारीबाट हामीलाई घेराउ भयो । आर्थिक एवं प्राविधिक हिसावले सञ्चालनमा ल्याउन नसकिने उद्योगलाई चलाएर राज्यलाई थप भार वोकाउने कुरामा हामी सहमत भएनौं । अहिलेसम्म पनि लोकप्रिय वन्ने होडमा सरकार परिवर्तन हुने वित्तिकै सरकारले केही रकम दिने, खर्च हुने, तर उद्योग बन्द अवस्थामा नै रहने स्थिति कायम छ । आर्थिक प्राविधिक दृष्टिले यो उद्योग चल्न सक्ने अवस्था छैन ।

दोस्रो घटना, निजी क्षेत्रको चिनी मिलमा पुग्दा किसानहरुले उखुको मूल्य भुक्तानी नपाएकोले उद्योगमा धर्ना बसिरहेको स्थिति देखियो । उद्योगीको बनाईमा चिनी विक्री नभएर भुक्तानी गर्न नसकेको भन्ने थियो । उखु कृषक र मिल मालिकको सहमतिमा उखुको भुक्तानी वापत मिलवाटै किसानलाई चिनी नै उपलब्ध गराइयो । अहिलेसम्म पनि उखु किसानले समयमा भुक्तानी नपाउने समस्याले निकास पाउन सकेको छैन ।

तेस्रो घटना, विराटनगरमा एउटा कपडा उद्योगमा हामीलाई प्रवेश दिइएन । त्यसबखतसम्म पनि सिन्थेटिक धागो पैठारी गरेर कपडा तयार नगरी नेपाल बाहिर धागो नै पुनः चोरी निकासी हुन्थ्यो । अहिले पनि कच्चा पदार्थको नाम बदलिएको छ र चोरी निकासी यथावत छ । पुनः चोरी निकासीको स्थितिको जानकारी हामीलाई नहोस् भन्ने अभिप्रायले प्रवेश नदिइएको रहेछ । व्यवसायीहरु पनि पारदर्शितामा खरो थिएनन् र अहिले पनि छैनन् । आज भन्दा करिब तीस वर्ष अगाडिका थोरै प्रतिनिधिमूलक स्थितिबाट अहिले हामी कहाँ पुग्यौं भनी स्मरण गर्दा कुल गार्हस्थ उत्पादनमा उद्योग क्षेत्रको योगदान चौध प्रतिशतबाट छ प्रतिशतमा ओर्लेको छ । त्यसवेला देखिएका समस्या यथावत् छन् । सरकारी उद्योग चलेका छैनन् र चल्न सक्ने अवस्था पनि छैन । निजी क्षेत्रमा पारदर्शिताको अभाव कायमै छ ।

५.२ उद्योग व्यवसायको खुलापनमा महशुस गरिएका अबरोधहरु :

उदारनीति कार्यान्वयनको क्रममा उद्योग व्यवसायको सहज सञ्चालनमा सरकारको तर्फबाट पुऱ्याउनु पर्ने सेवा प्रवाहमा पुराना व्यवसायीहरु र कर्मचारीतन्त्रको तर्फबाट अप्रत्यक्ष रूपमा व्यवधान पुऱ्याउने प्रयास भएको थियो । नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्रको आधारमा निवेदन दिएको भोलिपल्ट सम्ममा उद्योग दर्ता हुने व्यवस्थाले नयाँ व्यवसायी सजिलै थपिइ प्रतिस्पर्धा बढेको स्थितिलाई पुराना व्यवसायीले सहज रूपमा स्वीकार गरेनन् । त्यस्तै सरल दर्ता प्रक्रिया, विदेशी मुद्राको सटही सिफारिस र स्कीम नचाहिने व्यवस्थाले पाइरहेको रेण्टको मुहान नै सुकन्दा कर्मचारीतन्त्रमा पनि केही असन्तुष्टि देखियो । अनुमति लिएर राख्ने र पछि बेच्ने विचौलिया र उद्योग अनुमति तथा दर्ताको भङ्गटिलो प्रक्रिया देखाएर सहज बनाइदिने निहुमा पैसा उठाउने कर्मचारी तथा विचौलिया असन्तुष्ट देखिए । तर राज्यको नीतिले गरेको व्यवस्था प्रतिकूल जान सक्ने अवस्था भएन । तैपनि परिवर्तनलाई सहज रूपमा स्विकार गर्न नसकेका विचौलिया र कर्मचारीले ऐन सम्मत् नभएको भनी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा उजुरी हाले । आयोगका अनुसन्धान अधिकृतले मसँग वयान पनि लिए । लिखित वयान दिदा मैले प्रशासनिक प्रक्रिया सरल गरेर सरकारको नीति अनुसार उद्योग व्यवसायलाई सजिलैसँग काम गर्ने वातावरण बनाएर कसलाई नोक्सान पुऱ्याए ? मेरो व्यक्तिगत स्वार्थ के थियो ? भनी लिखित प्रतिप्रश्न गरे । केही दिनमा अख्तियारको प्रमुख आयुक्तले मलाई बोलाएर लिखित वयानमा प्रतिप्रश्न नगरेको भए हुन्थ्यो भन्नु भयो र उजुरीलाई तामेलीमा राख्नुभयो ।

निजीक्षेत्रलाई अग्रणी स्थानमा राखेर थालिएको सुधार प्रक्रियामा व्यवसायिक क्षेत्रका संगठित संस्थाको भूमिका पनि महत्वपूर्ण हुन्छ । संरक्षण पद्धतिमा हुर्केका यी संस्थाहरुले सुरुसुरुमा सुधार प्रक्रियालाई सहज रूपमा लिन सकेका थिएनन् । यसो हुनुमा संरक्षणमा बाँचेका जिल्ला जिल्लामा छरिएका इकाइहरुको पनि भूमिका थियो ।

नियमनकारी संस्थाहरु अधिकार क्षेत्रको अभावमा प्रभावकारी हुन नसक्दा विकृति नियन्त्रणमा कमजोरी रह्यो । एकद्वार समितिले महसुल फिर्ता दिने प्राविधिक स्तरको निर्णय छिटो छरितो तवरले गरेपनि पूर्वाधार लगायतका विषयमा अधिकार सम्पन्न नहुँदा प्रभावकारी हुनसकेन । एउटा संस्थालाई बलियो बनाउनु पर्नेमा संस्थाहरु थप गरिए, तर काममा प्रभावकारिता आएन ।

५.३ उद्योग व्यवसायको खुलापनका लाभ र विविध पाटोहरु :

नकारात्मक सूचीमा राखेका थोरै उद्योग वाहेक अरुमा शतप्रतिशतसम्म विदेशी लगानी गर्न पाउने, प्रतिफल लैजान पाउने, राष्ट्रियकरण नगरिने प्रतिवधता २०४९

सालमा गरिएको थियो । केही बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरु लगानी गर्न आए । सुरुका ६ वर्षमा अंशको आधारमा विदेशी लगानी सात गुणाले बढेको थियो । त्यतिवेला आएका कम्पनीहरु अहिले पनि केही कार्यरत छन् । तर, लगानीका अवसर विद्यमान हुँदाहुँदै पनि अस्थिरता, द्वन्द र विदेशी लगानी प्रतिको नकारात्मक सोचले अपेक्षित लगानी भित्रिन सकेन । कुनै ठूलो परियोजनामा सरकारले विदेशी लगानीको स्वीकृति दिने, सरकार बदलिने बित्तिकै अनुमति खारेज गर्ने र उक्त परियोजना आफैले बनाउने भनी निर्णय बदलिरहेको अविश्वसनीय तथा अनिश्चितताको अवस्थामा विदेशी लगानी नआउने कुरा स्पष्ट छ । नीतिको निरन्तरता, स्थायित्व र विश्वसनीयता विदेशी लगानीका लागि न्यूनतम आधार हुन् ।

वौद्धिक सम्पत्ति संरक्षण व्यवस्थाले अन्तराष्ट्रिय व्यापार र विदेशी लगानी विस्तारमा उल्लेख्य भूमिका खेल्दछ । विश्वव्यापार संगठनको स्थापना पछि यसको महत्व भन्नु बढेको छ । वौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षणले उत्पादकत्व बढाने, प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाने, प्रविधि र विदेशी लगानी भित्र्याउन सहज हुने हुनाले सन् १९९७ मा नेपालले विश्व वौद्धिक सम्पत्ति संगठनको सदस्यता लिएको थियो ।

उद्योग व्यवसाय क्षेत्रमा सयौं वर्षदेखि भनिदै आएको आत्मनिर्भरता, आयात प्रतिस्थापन, संरक्षण जस्ता कुरालाई उदारिकरण तथा आर्थिक सुधारको माध्यमबाट अन्तरनिर्भरता, आवद्धता, मूल्य अभिवृद्धिमा जोड गरिए पनि सफलता पाउन सकिएन । आर्थिक क्रियाकलापमा संकुचन ल्याउने काम गरिनु हुँदैन । निकासी, अन्तरनिर्भरता, मूल्य श्रृङ्खलामा संलग्नता, मूल्य अभिवृद्धि र तुलनात्मक लाभ भएका वस्तुमा अन्तरदेशीय उत्पादन प्रक्रियामा सामेलभई फाइदा लिनु पर्दछ ।

६. सार्वजनिक वित्त

वि.सं. २०४७ सालपछि कर क्षेत्रको नीति, सगठन र संस्थागत पक्षमा सुधार भएको छ । नयाँ संगठनहरु आएका छन् भने २०५२ सालमा मूल्य अभिवृद्धिकर लागू गरेर कर व्यवस्थामा महत्वपूर्ण सुधार भएको छ । यसैगरी, व्यापार उदारिकरणबाट भन्सार राजश्वमा पर्ने प्रभावलाई न्यून तुल्याउन वि.सं. २०५८ सालमा अन्तःशुल्क व्यवस्थामा सुधार गरिएको थियो ।

वाह्य ऋणको अत्यधिक भारबाट सिर्जित समस्यालाई समाधान गर्ने उद्देश्यले सन् १९९६ मा विश्व बैंक र अन्तराष्ट्रिय मुद्राकोषले संयुक्त रूपमा गरिव मुलुकहरुका लागि वाह्य ऋण भार घटाउने कार्यक्रम ल्याएका थिए । दोस्रो चरण पनि कार्यान्वयनमा ल्याइएको थियो । तर, यी दुवै चरणमा नेपाल सामेल भएन ।

६.१ नेपालको दोस्रो जनआन्दोलन ताकाको आर्थिक अवस्था :

आर्थिक वर्ष २०५८/५९ लाई आधार वर्षको रूपमा हेर्दा त्यसवर्षको कुल गार्हस्थ उत्पादनको अनुपातमा राजश्व १०.९८ प्रतिशत कुल खर्च १७.४३ प्रतिशत, बजेट घाटा ५.० प्रतिशत कुल सार्वजनिक ऋण ६१.० प्रतिशत, निकासी १०.२ प्रतिशत थियो । अमेरिकी डलरको विनिमय दर ७७.८ रुपैयाँ थियो ।

आ.व.२०६२/६३ को अन्त्यको यिनै सूचकहरुको तुलना गर्दा अधिकांश सूचकहरुमा सुधार आई आर्थिक स्थायित्व कायम राख्न सकिएको थियो । राजश्व कुल गार्हस्थ उत्पादनको ११.०५ प्रतिशत, कुल खर्च १६.९५ प्रतिशत, बजेट घाटा ३.७९ प्रतिशत, कुल सार्वजनिक ऋण ५०.३ प्रतिशत थियो । अमेरिकी डलरको विनिमय दर रु ७२.३ मा ओर्लिएको थियो ।

द्वन्दको उत्कर्षको समयदेखि २०६२ को अन्त्यसम्मको अवधिमा आर्थिक सन्तुलन कायम राख्नु सहज थिएन । विश्वका द्वन्दग्रस्त मुलुकहरु मध्ये आर्थिक स्थायित्व कायम राख्न सफल मुलुकमा नेपाल पर्दछ । यस कुराको स्वीकारोक्ति अन्तराष्ट्रिय समुदायले पनि गरेका छन् । द्वन्दको समयमा विभिन्न चुनौतिहरुका बावजुद नेपालले आर्थिक स्थायित्व कायम राख्न सफल भएको भनेर सन् २०१४ मा वेलायतको ओभरसिज डेभलपमेन्ट इन्स्टिच्युटले र सन् २०१७ मा विश्व बैकले प्रकाशित गरेको प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ । यी कुरा एकजनाले गरेर हुने होइन । त्यस वखत कार्यरत सबैले समस्या बुझेर आ-आफ्नो ठाउँबाट काम गर्नु भएर नै यो संभव भएको हो ।

६.२ संघीयताको आरम्भमा देखिएको चुनौती :

वि.स.२०७२ सालको संविधान पछि संघीय, प्रदेश र स्थानीय तहको सरकारको व्यवस्था गरियो । यसरी मुलुकमा संघीयतासगै राजनैतिक तहमा विशेष उत्साह आयो । तर यसबाट वित्तीय अधिकार क्षेत्र, स्वायत्तताको परिधि, बजेट र राजश्व परिचालनको कार्य क्षेत्रमा आएको परिवर्तनले वित्त व्यवस्थापनलाई जटिल बनाएको महशुस गरिएको छ ।

वित्तको स्वभावैले खोज्ने दरो एवम वलियो नियन्त्रण व्यवस्था खड्किएको छ । आर्थिक सुधारको क्रममा त्यसवखत द्वन्दकै समयमा पनि राजनीतिज्ञ र कर्मचारीतन्त्रको स्वामित्वमा वित्त व्यवस्थापनमा उल्लेख्य सुधार भएको थियो । सार्वजनिक खर्च पुनरावलोकन, वित्तीय जवाफदेहिता मूल्याङ्कन, सार्वजनिक खरिद, मूल्याङ्कन, मध्यकालीन खर्च संरचना, आदि विषयमा सुधार भएको थियो । वित्तीय व्यवस्थापनको क्षेत्रमा समग्रमा सन्तोषजनक सुधार भएको मूल्याङ्कन भएको छ । तर, पुर्जीगत खर्च बढ्न नसकेको र सार्वजनिक खर्चमा अव्यवस्था बढेको कुरा महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदनले देखाएको छ । यस्मा समयमै ख्याल पुऱ्याउनु पर्छ ।

७.१ वैदेशिक सहयोगको अवस्था :

सन् १९८० को दशकमा आर्थिक सुधारका कार्यक्रम सुरु गरिएपछि बहुपक्षीय सहयोग वृद्धि भएकोमा सन् १९९० को दशकको अन्त्यतिर अस्थिरता र द्वन्द्वले गाँजेपछि वैदेशिक सहयोगको मात्रामा संकुचन आउन थाल्यो । वैदेशिक सहायताका थुप्रै कमजोरी हुँदाहुँदै पनि नेपाललाई बहुपक्षीय स्रोतबाट प्राप्त सहयोगले त्यसवेला आर्थिक स्थायित्व कायम राख्नमा सघाउ पुऱ्यायो । बहुपक्षीय सहयोगमा हाम्रो आवश्यकताले प्राथमिकता पाएपनि द्विपक्षीय सहयोगमा दाताको भूमिकाले नै प्राथमिकता पाउने गरेको छ । गैरसरकारी संस्था मार्फत परिचालित सहयोगमा पारदर्शिताको अभाव छ । वैदेशिक सहयोगको उपयोग दरपनि कम छ । राज्य कमजोर भएको वेलामा अनावश्यक र अब्यवहारिक शर्त थोपरेर दाताहरूले आफू अनुकूल हिडाउने प्रयास गरेको अनुभव पनि हामीले भोगेको हो । यस्तो अनुभव राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम, अमेरिका, भारत, नर्वे आदि मुलुकबाट प्राप्त हुने सहयोगको वार्ताको दौरानमा भोगिएको हो ।

माओवादी द्वन्द्वको अन्तिम समयतिर द्विपक्षीय दाताहरूले नेपाललाई घेरावन्दी गर्न सुरु गरी सकेका थिए । नोभेम्बर २००५ मा सात राजनीतिक दल र माओवादी बीच नयाँ दिल्लीमा १२ बुदे संझौता भएपछि विश्व वैकको नेपाल प्रतिको दृष्टिकोणमा परिवर्तन आयो । स्वीजरलैण्ड लगायत नोर्डिक मुलुकले विश्व वैकबाट नेपालले पाउन लागेको दोस्रो वजेट सहयोगको विरोध गरेपछि उक्त सहयोग रोकियो । अस्थिरता र द्वन्द्वले सिर्जना गरेको प्रतिकूल परिस्थितिमा वैदेशिक सहयोगको निरन्तरताको लागि अनिश्चितता र आशङ्काको वातावरणलाई चिरेर नेपाल विकास मञ्चको बैठक सन् २००२ र २००४ मे महिनामा काठमाडौंमा भएको थियो ।

तत्कालको स्थितिमा सहयोग लिनुपर्ने वाध्यतालाई बुझेर वैदेशिक सहयोगलाई व्यवस्थित रूपमा डोऱ्याउनुछ । सहयोग व्यवस्थापनमा हाम्रो भूराजनीतिक अवस्था तथा कुनै दाताको खास अभिरुची जस्तै समावेशिता, द्वन्द्वकालीन मुद्दा, संघीयता कार्यान्वयनको स्थिति, सुशासन, जवाफदेहिता पालनाको अवस्था, व्यवस्थापन लाई पनि ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ ।

संस्थागत रूपमा अर्थ मन्त्रालय कमजोर भयो भने वित्त व्यवस्थापनका मान्यता भन्दा पटके राजनैतिक निर्णय र दाता हावी हुन जान्छ । यस्ता अनुभव हामीले वेला वेलामा भोगेको पनि छौं । आर्थिक सुधार प्रक्रियामा बहुपक्षीय दातृ संस्थाले राख्ने शर्तहरूमा हाम्रो आफ्नै विश्लेषण आवश्यक हुन्छ । हाम्रो आर्थिक समाजिक व्यवस्थामा चोट पुऱ्याउने, पूरा गर्न नसकिने र समृद्धिमा बाधा पुऱ्याउने किसिमका शर्त स्वीकार गरिनु हुदैन ।

सन् २००२ मा विश्व बैकले नेपालको वस्तुस्थिति मूल्याङ्कन गरी राज्यका निकायहरु प्रभावकारी भएको आधारमा नेपाललाई उपलब्ध गराइरहको न्यूनस्तरको सहयोगवाट आधारस्तरमा स्तरोन्नति गरी सहयोगको मात्रा बढाई बजेट सहयोग समेत गरेको थियो । यसले समष्टिगत आर्थिक सन्तुलन कायम राख्न सहयोग पुऱ्याएको थियो । वि.सं २०५८ पछि द्वन्द्व भन् बढेको थियो । शान्ति सुरक्षाको स्थिति कमजोर र देश भित्रै स्वतन्त्र आवागमनमा समेत अवरोध थियो । श्रमिक रोजगारदाताको सम्बन्ध सौर्हाद थिएन । दिवपक्षीय दाताहरूसँगको संबन्धमा पनि चिसोपन बढेको थियो । कतिपय दाता मुलुकले सहयोग रोकेका थिए भने कतिपय मुलुक 'पर्ख र हेर' को अवस्थामा थिए ।

७.२ शिक्षा र स्वास्थ्य सेवामा निजी क्षेत्रको आगमन :

शिक्षा स्वास्थ्य क्षेत्रमा आवश्यक पर्ने ठूलो मात्राको स्रोत साधनलाई ख्याल गरेर सरकारले यस क्षेत्रमा आफ्नो लगानी बढाउनुको साथै उदारिकरणको क्रममा निजी क्षेत्रलाई पनि सहभागी गरायो । शिक्षामा समुदायको सहभागिता बढाई विद्यालय व्यवस्थापनको जिम्मा स्थानीय तहलाई दिएर भौतिक पूर्वाधार, शिक्षक व्यवस्था र शिक्षाको गुणस्तर बढाउनका लागि सरकारले विदेशी सहयोग लिएर पनि लगानी बढाएको छ । प्राथमिक शिक्षामा सबैको पहुँच, माध्यमिक शिक्षामा सीपयुक्त शिक्षाको विस्तार, उच्चस्तरमा प्राविधिक शिक्षा र विश्वविद्यालय शिक्षामा सरकारले अनुदान दिएर गुणस्तर अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्य राखेको थियो । उदारीकरण पछि निजी क्षेत्रलाई शिक्षामा प्रोत्साहित गर्ने नीति लिइएको थियो । शिक्षा क्षेत्रलाई राजनीतिकरण गरेर शिक्षण संस्थामा उश्रुखलता तथा तालावन्दीको कुराले चिन्ता बढाएको छ ।

उदारीकरण पछि स्वास्थ्य क्षेत्रमा केही सुधार आएको छ । सरकारको लगानी बढेको छ । विकास साभेदारको सहयोग र निजी क्षेत्रको बढ्दो भूमिकाले स्वास्थ्य क्षेत्र सुधारमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ । उपचार प्रक्रियामा मानविय पक्ष, आचारविधि, नैतिकता, सामाजिक दायित्व र विरामीको नैसर्गिक अधिकार जस्ता कुरामा केही कमी कमजोरी देखिदा निजी क्षेत्र विवादमा तानिएको हो । स्वास्थ्य क्षेत्रलाई नाफाको हिसावले मात्र नहेरी पहुँच, उपचार पद्धति, गुणस्तर, मौजुदा संस्थाको एकिकरण र नियमनलाई वलियो बनाउनु जरुरी छ ।

८. सुशासन र सार्वजनिक जवाफदेहीता

सार्वजनिक विषय नागरिकको पहुँचमा हुनुपर्दछ, भन्ने मान्यता जवाफदेहिताले राख्दछ । यसलाई पारदर्शिता, नैतिकता, विश्वसनीयता र सुशासनको रूपमा पनि हेरिन्छ । को जवाफदेही हुनपर्ने ? किन जवाफदेही हुनुपर्ने ? र कसप्रति जवाफदेही हुनपर्ने ? भन्ने प्रश्न महत्वपूर्ण हुन्छ । हाम्रो संन्दर्भमा सार्वजनिक स्रोत साधनको

उपभोगमा बेधिति बढेको कुरा जवाफदेहिता आँकलन र परीक्षण गर्ने महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदनहरूले पनि प्रष्ट गरेको छ । जवाफदेहिताको मूल्याङ्कनमा व्यवस्थापिकाको संबद्ध समितिहरू, न्यायपालिका र निगरानी निकायहरू प्रभावकारी हुन सकेका छैनन् । सुशासन कमजोर भएको छ । जवाफदेहिता निर्वाहले महत्व पाएको छैन ।

अन्तिम लेखापरीक्षणले जवाफदेहिता मापन गर्ने हुनाले सरकारले राम्रो काम गरेको अवस्थामा सरकारको विश्वसनीयता बढदछ । लेखापरीक्षणमा नागरिकको सहभागिता बढाई व्यवसायिक नैतिकता कायम राख्न सकेमा लेखापरीक्षणको गुणस्तर बढछ ।

८.१ अनुभूत गरिएका कमी कमजोरी :

प्रमुख कार्यकारीको रूपमा रहेको सरकार र यसको नीति कार्यान्वयन गर्ने कर्मचारीतन्त्र एक अर्काका परिपुरक हुन्, प्रतिस्पर्धि होइनन् । विधि, प्रक्रिया र मापदण्डको आधारमा कार्य सम्पादन गर्नु कर्मचारीतन्त्रको कर्तव्य हो । सार्वजनिक क्षेत्रका केही उच्च तहका पदहरूमा राजनीतिक संलग्नतालाई नियुक्तिको आधार बनाइदा राज्य र नागरिक प्रति कर्मचारीतन्त्र कम वफादार र सरकारको औजारको रूपमा बढी प्रयोग भयो । राजनीतिक अस्थिरताको कारणले निष्ठा तथा इमान्दारितामा संभौता गर्ने प्रवृत्तिले प्रश्रय पायो । हामी कहाँ कर्मचारीतन्त्रको पुर्नसंरचना र सुधारका प्रयास पटक पटक भएको छ । तर यी सुधार प्रयासले मुर्तरूप पाउन नसक्नुमा राजनीतिक प्रतिवधताको कमि, सुधारमा प्रतिरोध र कर्मचारीतन्त्रको राजनीतिकरण मूख्य हुन् । वि.सं. २०४८ पछि दलीय आधारको सेरोफेरोमा कर्मचारीतन्त्र घुम्न थालेपछि विकृति मौलायो । जवाफदेहिता, पारदर्शिता र सुशासनमा आघात पुग्यो । वि.सं २०६३ सालपछि छाडापन भन बढ्यो । कर्मचारीतन्त्रको मूल्य मान्यतामा क्षयीकरण भयो । छिटो र सहजरूपमा कार्य सम्पादन गर्ने चुस्त संगठन तथा संस्थाहरूको व्यवस्था गर्नुपर्नेमा दोहोरोपन बढ्न गई वास्तविकतामा कतिपय संस्थाहरूको प्रभावकारिता घट्न गएको छ ।

आर्थिक सुधारको प्रक्रियासँगै प्रशासकीय सुधारले पनि गति लिएको थियो । सुशासन प्रवर्धनलाई प्राथमिकतामा राखेर नीति नियमको व्यवस्था भएका छन् । दण्ड व्यवस्थाको विधि वमोजिम कार्यान्वयन नहुँदा दण्डहिनता बढ्यो । संस्थागत व्यवस्थालाई सुदृढ बनाउन सकिएन । सुशासन प्रवर्धनमा उपचारात्मक उपायको अवलम्बन भएन । भ्रष्टाचारको स्वरूप र मात्रा सानो भएपनि विधि वमोजिमको कारवाहीवाट उन्मुक्ति पाउनु हुदैन । जोखिमका क्षेत्रमा अनुगमनलाई निरन्तरता दिइएन । यी कुराहरूमा सुधार गरिनु जरुरी छ ।

नेपालमा सन् १९८० को दशकको मध्यमा सुरु गरिएको उदार तथा खुला नीतिमा एक दशकमा नै अवरुद्धता आयो । दोस्रो चरणमा गरिनुपर्ने संस्थागत सुधारका धेरै काम बाँकी रहे । आर्थिक सामाजिक रुपान्तरण सहज रुपमा स्वतः हुने होइन । यसका लागि सबल नेतृत्व, उदारनीति र जोखिम व्यहोर्ने क्षमता चाहिन्छ । महत्वपूर्ण कुरा के हो भने त्यसवखत सार्वजनिक वित्त, व्यापार व्यवसाय, लगानी र सेवा क्षेत्रमा गरिएको सुधारबाट सिर्जना भएको केही आधारले अर्थतन्त्रलाई टिकाईरहेको छ । आर्थिक समृद्धि र विकासको लागि अति आवश्यक पर्ने कुरालाई संक्रमणलाई देखाएर सधैपछि धकेल्नु हुदैन । छिटो कार्यान्वयनमा ल्याई परिणाम लिन सक्नु पर्दछ ।

पहिलो विश्वयुद्ध पछि दोश्रो विश्वयुद्ध नसकिएसम्म विश्व अर्थतन्त्रमा विभिन्न आर्थिक संकटहरू आए बालस्ट्रिट क्र्यास, ग्रेट डिप्रेसन, मुद्रास्फिति, व्यापार तथा मुद्रा संकट र ऋण तथा वित्तीय संकट भोग्नुपरेको थियो । यस्तो संकटले युरोपका केहि मुलुक र अरु केही मुलुकहरूमा अधिनायक शासनको उदय एवं विस्तार र अन्तर्मुखि आर्थिक नीतिलाई बढावा दिएको थियो । दोश्रो विश्वयुद्ध पछि उदार आर्थिक सुधारको पक्षमा उल्लेखनीय काम भयो । सन् १९७० को संकटले उदार तथा खुल्ला आर्थिक सुधार कार्यक्रमलाई सिध्न कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने अवस्था सिर्जना भएपछि सन् १९८० को दशकमा सुधार कार्यक्रमले तिव्रता पायो । सन् १९८५ मा नेपालले सुधार कार्यक्रम सुरु गरेर सन् १९९० देखि तिव्रता दिएपनि अस्थिर राजनीति र द्वन्दले दिगोपन दिन सकेन ।

सन् २००८ पछि अहिले सम्म आउँदा विश्व राजनीतिमा भूराजनीतिक द्वन्द, मुलुकहरूको आत्मरक्षामा केन्द्रीत नीति, लोकप्रियतावादको उत्कर्ष र वित्त र व्यापारको असन्तोष पूर्ण स्थितिले उदार तथा खुलापनलाई विश्व भर नै संकुचित बनायो । उर्जा, खाद्यान्न, मल, औषधी तथा उपभोग्य वस्तुमा मुल्यवृद्धि र आपूर्तिमा असहजता बढ्यो । यसको दोष उदार तथा खुलापनलाई दिइयो । सन् १९७० को दशकदेखि विश्व अर्थतन्त्रलाई माथि उकास्न अवलम्बन गरिएको उदार तथा खुलानीतिको महत्वपूर्ण योगदानलाई अनदेखि गरेर सन् २००८ पछि अन्तर्मुखि नीति लिंदै गएपछि अहिले विश्व अर्थतन्त्र पुन आर्थिक मन्दीतर्फ उन्मुख छ ।

विभिन्न मुलुकका सरकारमा दक्षीण पन्थी वा वामपन्थी जो पुगे पनि लोकप्रियतावाद र संरक्षणवादी रुभान बढेको छ । यस्तो रुभानले प्रत्यक्ष रुपमा उदार

तथा खुला आर्थिक वातावरणलाई नकारात्मक असर पारेको छ । नेपालको सन्दर्भमा पहिले अन्तराष्ट्रिय वातावरण अनुकूल हुँदा हाम्रो आफ्नै आन्तरिक कारणले पुरा फाइदा लिन सकेनौ । अहिले दुवै छिमेकि मुलुक सहित अन्तराष्ट्रिय वातावरणले उदार तथा खुलापनमा सँकुचन ल्याएकोले हामीलाई अझ कठिनता थपेकोछ । यस्तो स्थितिमा वृहत आर्थिक संरचनाका आधारहरु खास गरेर वाह्य क्षेत्र, मुद्रास्फिति, ऋण, लगानी, उत्पादनमा ध्यान पुऱ्याई अन्तर निर्भरता बढाएर उदार तथा खुलापनलाई निरन्तरता दिनु आवश्यक छ । हाम्रो अर्थतन्त्र अन्तर्मुखि भएर हुदैन । यस्तो स्थिति आउनमा मूलतः खुलापनले आफ्नो शक्तिमा आएको सँकुचनलाई खास गरेर ठुला राष्ट्रहरुले सहज रुपमा लिन सकेनन् । जातियता, राष्ट्रियतादेखि ब्रेक्जीटसम्मका घटनाले खुला तथा उदार सुधारको निरन्तरतामा असर पुऱ्यायो । जातीयता तथा उग्र राष्ट्रवादी र लोकप्रियतावादी नाराले ध्यान खिच्यो र आर्थिक सुधारका एजेण्डाले त्यसपछि गति लिन सकेन । हाम्रा छिमेकी मुलुकहरु भारत र चीन आर्थिक सुधार प्रक्रियामा अगाडि नै थिए । भू-राजनीतिक स्थिति, सामीप्यता र आर्थिक सामाजिक आवद्धताले पनि हाम्रो सुधार प्रक्रियामा छिमेकी मुलुकको आर्थिक प्रगतिको सकारात्मक प्रभाव पर्नु पर्नेमा हाम्रो आफ्नै आन्तरिक कमजोरीले गर्दा हामीले फाइदा लिन सकेनौ । आन्तरिक उत्पादन बढाउन र निकासी बढाउन कसैले रोकेको थिएन, हामी आफैले नसकेको हो ।

उदारवादी आर्थिक सुधारले अव गति लिन सक्तैन भन्ने वहस अहिले आएर सुरु गरिएको छ । उदारिकरणवाट फाइदा उठाइसकेका मुलुकहरुलाई केन्द्रमा राखेर सुरु गरिएको अहिलेको यस्तो वहसले विकाशशील तथा हामी जस्ता कम विकसित मुलुकहरुलाई अझ बढी अप्ठ्यारोमा पुऱ्याउने देखिन्छ । आर्थिक सुधार प्रक्रियामा हामीले भोगेका कमजोरी तथा अप्ठ्यारालाई फुकाएर अर्थतन्त्रलाई विस्तार गर्नुछ । संघीय स्वरुपमा गएको संरचनाले खोज्ने संस्थागत व्यवस्था गरी नागरिकलाई छिटो सेवा सुविधा उपलब्ध गराउने र अधिकार तथा स्रोत साधनले सम्पन्न बलियो स्थानीय निकाय बनाउनुछ । सिमान्तकृत वर्गको हित, सामाजिक सुरक्षा र तुलनात्मक लाभ भएका उद्योग व्यवसाय र सेवा क्षेत्रको बढोत्तरीमा ध्यान दिनु जरुरी छ । अर्थतन्त्रको व्यवसायिक पक्षलाई आधार बनाएर निजी क्षेत्रलाई अग्रणी भूमिकामा राख्नुपर्छ ।

उदार तथा बलियो राज्य भनेको नागरिकको हक अधिकारको संरक्षण गर्ने, सुशासन कायम गराउने र राज्य संयन्त्रलाई जिम्मेवार बनाउने हो । निष्पक्ष तथा कडा तवरले कानून व्यवस्था कायम राख्ने हो । उदण्डता तथा अधिनायकवाद लादने होइन । राज्यको शीर्ष संस्थाहरु र कार्यान्वयन स्तरमा कार्यरत वा नयाँ सिंजना गरिने नियमन संवन्धी संस्थाहरुलाई उत्तरदायित्व वहनमा सजग हुने गरी सन्तुलित

व्यवस्था गरिनु पर्दछ । औचित्य प्रयोगको ठाउँलाई न्यून विन्दुमा राख्नु पर्दछ । हाम्रो राज्य व्यवस्था अस्थिर तथा कमजोर हुँदा सरकार पनि सक्षम हुन नसकेर वेधिति बढेको हो ।

हाम्रो सन्दर्भमा विभिन्न समयमा भएका शासकीय प्रणालीको परिवर्तन र परिवर्तित अवस्थाको अल्पायुलाई संस्थागत व्यवस्थामा आएको क्षयीकरणको रूपमा पनि बुझ्न सकिन्छ । त्यसैले लोकतन्त्रका आधार स्तम्भका रूपमा रहेका संस्थाहरुको कमी कमजोरीलाई हल्का रूपमा लियो भने कालान्तरमा समग्र प्रणाली नै तहसनहस हुन सक्छ । उदारपनको नीतिगत व्यवस्था पछि सुधार कार्यान्वयनको क्रममा दोस्रो चरणमा आवश्यक पर्ने कुरा बलियो एवं प्रभावकारी संस्थागत आधार हो । राज्य संयन्त्रलाई कुनै खास व्यक्ति वा समुहको कब्जाबाट बाहिर राख्न, जनताप्रति जवाफदेही बनाउन र सामाजिक व्यवस्था कायम राख्न बलियो संस्थागत व्यवस्था आवश्यक हुन्छ । आर्थिक सुधारको क्रममा संस्थागत सुधारले समग्र अर्थतन्त्रको वढेको स्वरूप, अनौपचारिक वा समानान्तर अर्थतन्त्रको आकारलाई औपचारिक अर्थतन्त्रको घेरा भित्र ल्याउन गरिएको प्रयास र उपलब्धिको लेखाजोखा आवश्यक पर्छ । त्यसैगरी, बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकारको स्थिति, प्रतिस्पर्धा, नियमन र पारदर्शिताको स्थितिको मूल्याङ्कन गरी कमजोरीको सुधार गरेर कार्यान्वयनमा गएमा सफलता पाउन सकिन्छ । आर्थिक सुधारको कार्यान्वयनमा बाह्य तथा आन्तरिक दुवै कुराले प्रभाव पार्दछ । खासगरी, उर्जा बजारको आपूर्ति स्थिति तथा मूल्य, वैङ्किङ तथा वित्तीय क्षेत्रमा पहुँच, अर्थतन्त्रको स्वरूप एवं स्थायित्व र सरकार सञ्चालनमा स्थिरता जस्ता कुराले प्रभाव पार्दछ ।

लोकतान्त्रिक पद्धति नपछ्याई मनोगत हिसावले काम गरेमा नियमनकारी संस्थालाई आघात पुग्दछ । लोकतान्त्रिक पद्धतिमा संस्था प्रभावकारी हुन सकेमा आर्थिक विकासले गति लिने कुरा स्पष्ट छ । संस्था प्रभावकारी नहुँदा आर्थिक सुधारको प्रतिरोध नेपाल भारत लगायत धेरै मुलुकले भोगेकै हुन् । लोकतन्त्रका मूल्य मान्यतामा आघात पुऱ्याउने गरी जातीयतावाद, उग्रराष्ट्रवाद, लोकप्रियतावाद जस्ता कुरा विभिन्न मुलुकहरुमा देखिएका छन् । यस्तो स्थितिले लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा क्रमिक रूपले आघात पुऱ्याउँछ ।

द्वन्द्वपछिको राज्य निर्माणको गाथा जप्त लागेको पनि १७ वर्ष हुन लाग्यो । उदारिकरण पछि द्वन्द्वको अवधि समेत तीन दशकको अवधि गुमायौं । हाम्रो आर्थिक एवं राजनीतिक क्षमताको आँकलन गरेर क्षमता अनुरूप कार्यक्रम अगाडि बढाउनु पर्नेमा स्रोत साधन विनाको लोकप्रिय राजनीतिक नाराले जनमानसमा वितृष्णा र निराशा बढाएको छ । राजनीतिले गरेको प्रतिवद्धतालाई स्रोत साधन तथा उपायले

धान्नु पर्दछ । विदेशी सहयोगले उत्प्रेरणको काम गरेपनि पर्याप्त नहुन सक्छ । दिगोपनको लागि आफ्नै स्रोत साधन आवश्यक हुन्छ । यसैगरी, औपचारिक, अनौपचारिक तथा वाह्य शक्ति र संस्था बीचको समन्वय एवम सन्तुलन पनि अर्थ राजनीतिको पाटो रहेकोमा यसमा हामी चुकेको हुनाले राज्य निर्माण प्रक्रिया थप चुनौतिपूर्ण बन्दै गएको हो ।

प्राकृतिक सम्पदाले भरिपूर्ण, सिर्जनशील, प्रतिभावान र नैतिक मूल्य मान्यता बोकेका करिब तीन करोड जनसंख्या भएको हाम्रो मुलुकमा उत्कृष्टता हासिल गर्ने अनगिन्ती अवसर विद्यमान छन् । खाचो त दुरदृष्टि भएको इमान्दार नेतृत्वको हो । उत्कृष्ट एवं इमान्दार नेतृत्व सबै क्षेत्रले खोजेको छ । आ-आफ्नो कार्यक्षेत्रमा उत्कृष्टता हासिल गर्ने प्रयासमा लागेकालाई विधिको माध्यमबाट सघाउने र हस्तक्षेप नगर्ने मान्यतालाई राज्यले स्वीकार गर्नु पर्दछ । परिवार, समाज र राज्यले उत्कृष्टताको पोषण तथा सम्मान गर्न सकेमा यसले राज्य निर्माणमा सघाउ पुऱ्याउछ ।

सार्वजनिक क्षेत्रको कार्यसम्पादनको आँकलन गर्ने मुख्य आधार जवाफदेहिता हो । सार्वजनिक क्षेत्रलाई जिम्मेवार प्रतिस्पर्धि र सुशासनयुक्त बनाई उत्कृष्टता हासिल गर्ने माध्यम नै जवाफदेहिता हो । तर, दूर्भाग्यवश भन्नु पर्छ हाम्रो जवाफदेहिताको स्थिति कमजोर छ । जवाफदेहिता मापन गर्ने विधि, संस्था र संरचना हुँदाहुँदै दण्डहिनतासँगै गासिएको कमजोर कार्यान्वयनले जवाफदेहिता दवेको र भ्रष्टाचार मौलाएको हो । लोकतन्त्रको एउटा आधारको रूपमा स्थापित जवाफदेहितालाई लोकतान्त्रिक मान्यतामा आघात नपुग्ने गरि शासन सञ्चालनमा जिम्मेवार मुख्य मुख्य पदाधिकारीहरुको उत्तरदायित्व वहन तथा जवाफदेहिता मापनको मापदण्ड बनाइ पारदर्शी रूपमा महालेखा परीक्षकबाट परीक्षण गराउने प्रक्रिया सुरु गरिएमा जवाफदेहिता पालना अभि सुदृढ हुनेछ । संघीय संरचनामा यस्को फन् खाँचो छ । कुनै खास जिम्मेवार पदाधिकारीले जवाफदेहिता वहन गरे नगरेको परीक्षणको जिम्मा महालेखा परीक्षकलाई र पदाधिकारी छनौटको जिम्मा सार्वजनिक लेखा समितिलाई सुम्पिएर सन्तुलित एवम उत्तरदायित्वपूर्ण व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।

अन्तराष्ट्रिय संवन्धमा आर्थिक पक्षको भूमिका महत्वपूर्ण हुँदाहुँदै पनि विगतदेखि नै आर्थिक कूटनीतिमा हाम्रो ध्यान कम पुगेको छ । कूटनीतिक व्यवहार एकोहोरोमात्र नभएर दोहोरा र त्यो भन्दा पनि बढी आयामिक हुने भएकोले जिम्मेवारी सुम्पिएको पदाधिकारी, प्रतिनिधि वा वार्ताकार माथि सरकारको विश्वासले वार्ताको सफलतामा ठूलो महत्व राख्दछ । त्यसैले आफ्नो प्रतिनिधिलाई अधिकार तथा उपायले सुसज्जित गराउन जरुरी हुन्छ ।

वित्तको सात दशकमा आफ्नै जीवनकालमा तीनपटक शासन पद्धति बदलिए । यी परिवर्तनबाट आर्थिक वृद्धि, विकास, सामाजिक सुव्यवस्थामा अपेक्षा अनुसारको उपलब्धि प्राप्त हुन सकेन । विकासको अवस्थालाई राजनीति र समाजबाट अलग्याएर भौतिक स्वरूपको आँकलनबाट मात्र हेरेर पुग्दैन । प्राविधिक रूपमा बुझेर मात्र पुग्दैन । विकासले सहभागिता, अपनत्व र सामाजिक संबन्ध पनि खोज्दछ । आर्थिक वृद्धि, पूर्वाधार विकास, जनसहभागिताले समृद्धिमा सघाउ पुऱ्याएपनि अब यी कुरामात्र पर्याप्त नभएको ठम्याइ छ ।

विकास प्रक्रियालाई राजनीति सामाजिक आर्थिक स्वरूपले डोऱ्याउने र मुलुकको समष्टिगत संरचनालाई समेट्ने हुनाले भौतिक स्वरूपमा मात्र सिमित राखेर पुग्दैन । आर्थिक वृद्धि तथा सामाजिक स्थिति समेत समेटी विकास सोचमा परिमार्जन गर्नुपर्ने बेला भएको छ । यस्तो परिमार्जनले अब नयाँ क्षेत्रहरु वातावरणीय पक्ष, जलवायु परिवर्तन, विपद व्यवस्थापन स्थानीय आवश्यकता, स्रोत साधन परिचालन र सहभागितालाई पनि ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ । उदार तथा खुला आर्थिक सुधार प्रयासले अन्तरनिर्भरता बढाई शान्ती, सुरक्षा, कुटनीतिक विषयमा पनि सहकार्य गर्न सघाउ पुऱ्याउछ । स्वतन्त्रताको सम्बर्धन, निरंकुशतामा अंकुश र गैर सरकारी, संस्था तथा वहुराष्ट्रिय कम्पनिहरुको कृयाकलापमा समन्वय एवं नियमनमा सहजता पुग्ने हुनाले आपसि अन्तरनिर्भरता बढाउनु श्रेयस्कर हुन्छ ।

उदार सोच सहित स्थानीय आवश्यकता, प्राथमिकता र सहभागितालाई समेटेर विकास प्रक्रियामा आइपर्ने गतिरोध र क्षतिलाई अर्थराजनीतिको उपायले न्यून तुल्याउनु पर्दछ । विदेशी सहयोग विना ठूला आयोजना कार्यान्वयन गर्न सकिदैन भन्ने मानसिकताबाट बाहिर निकलेर आफ्नो स्रोत साधनको आँकलन गरी आयोजनाको प्राथमिकीकरण गर्नुपर्दछ ।

अन्त्यमा, आर्थिक सुधार प्रक्रियालाई अवरुद्ध नगरी परिमार्जन सहितका उपायलाई अवलम्बन गरेर निरन्तरता दिनुपर्दछ । आन्तरिक उत्पादन, उत्पादकत्व, माग आपूर्ति बढाउने माध्यम नै आर्थिक क्रियाकलापको वृद्धि हो । पूर्वी वा पश्चिमी सैध्दान्तिक अवधारणालाई देखाएर उद्योग, व्यवसाय तथा लगानीका क्षेत्रमा हामीले भोगीसकेको आत्मनिर्भरता, आयात प्रतिस्थापन, संरक्षण जस्ता कुरा देखाएर अलमलिनु भन्दा नविनता र लाई प्रश्रय, सूचना प्रविधि क्षेत्रको उपयोग, उत्पादन र सेवा क्षेत्रको विस्तार गरेर आर्थिक क्रियाकलाप बढाउनु पर्दछ । यसका लागि आर्थिक सुधारको निरन्तरता, सामाजिक समावेशीकरण र सानो तथा प्रभावकारी सरकारबाट विकास शोच कार्यान्वयन गरेमा सफलता पाउन सकिन्छ ।

आभार :

अनन्त संसारमा गर्नुपर्ने काम पनि अनन्त छन् । के कति गर्न सकियो, कति सकिएन त्यो पनि मापन गर्न सहज कुरा भएन । सार्वजनिक जीवनमा विविध क्षेत्रका जिम्मेवारी बहनका क्रममा ईश्वरका प्रेरणा, परिवारको सहयोग र अग्रजहरुको मार्गदर्शनले निश्चार्थ भावले गरेका निष्काम कर्मको प्रतिफल स्वरूप हेम बहादुर मल्ल सम्मान, २०७८ वाट मलाई सम्मानित गरीरहँदा भगवान् श्रीकृष्णबाट श्रीमद्भगवद्गीतामा उदघोष भएको परम सत्य म मा नै प्रयोग भएको ठानेको छु । यहाँहरुले पनि छनौटका आधार कसीमा मापन, मूल्याङ्कन गरी निष्काम भाववाटै मलाई योग्य ठहर्‍याउनु भएकोमा हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

- श्रीमद्भगवद्गीता
नारदभक्ति सूत्र : नरकान्त अधिकारी
हितोपदेश : नारायण शर्मा
भानुप्रसाद आचार्य : नेपालमा उदारवाद प्रयोग र परिणाम वि.सं. २०७५,
प्रकाशक साङ्गिला
Waidoer, Zahka : Kautilya's Arthashastra 1996
Bhaqawati, Jagadish : In Defene of Globalization 2004
Friedman, Milton : Capitalism and Freedom 1962
Jim o' Neill : Globalizatoin has made the world a better place 2017
Lang and Tavares : The Distribution of Gains from Globalization 2018
IMF
Mayumi Ozaki : Financial Sector Reforms in Nepal 2014, ADB
Muller Werner : What is populism 2016
Stglitz, Joseph : The Roaring Nineties 2003
Williamson, John : The washington Concensus 1989
World Bank : A Paradigm shift in Auditing in Nepal 2013
F. Hayak : Road to Serfdom 1944
Ayn Rand : Capitalism, The Unknown Ideal 1966
Amartya Sen : Identity and Voilence 2006
Francis Fukuyama : State Building, Governance and World order 2009

संक्षीप्त व्यक्तिगत विवरण

- नाम :- भानुप्रसाद आचार्य
जन्म मिति :- ८ जुलाई १९५१
ठेगाना :- मध्यपुर थिमी नगरपालिका वडा नं. ३ कौशलटार, भक्तपुर
शैक्षिक योग्यता :- स्नातकोत्तर वाणिज्यशास्त्र (एम.कम) सन् १९७२, त्रि.वि.वि.,
स्नातक कानून (वि.एल.) सन् १९७५ त्रि.वि.वि.

कामको अनुभव

- राजपत्राङ्कित तृतीय श्रेणी, लेखा अधिकृत, निजामती सेवामा प्रवेश सन् १९७५
राजपत्राङ्कित द्वितीय श्रेणी, प्रशासन सेवा, उपसचिव आन्तरिक खुला प्रतिस्पर्धावाट
बहुवा सन् १९८२
राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणी, प्रशासन, सहसचिव आन्तरिक खुला प्रतिस्पर्धावाट बहुवा
सन् १९९०
राजपत्राङ्कित विशिष्ट श्रेणी, सचिव बहुवा सन् २००१
राजपत्राङ्कित विशिष्ट श्रेणीमा का.मु. महालेखा नियन्त्रक, सचिव उद्योग,वाणिज्य तथा
आपूर्ति मन्त्रालय र सचिव अर्थ मन्त्रालय । राजपत्राङ्कित विशिष्ट श्रेणीवाट सन् २००६
मा निवृत्त ।
नेपाल सरकार तथा संयुक्त राष्ट्र संघीय संस्थाहरुमा विभिन्न विषयहरुको अध्ययनमा
संलग्न सन् २००६ देखि सन् २०१२ सम्म ।
महालेखा परीक्षकमा नियुक्ति सन् २०१३, महालेखा परीक्षकवाट निवृत्त सन् २०१६

अन्तराष्ट्रिय बैठक र वार्तामा सहभागिता

- विश्व बौद्धिक सम्पत्ति संगठन (वाइपो) मा नेपालको सदस्यता प्राप्तीमा
आवद्ध सन् १९९७,
- एशियन प्रोडक्टीभिटी अर्गनाइजेशन (ए.पि.ओ)जापान, भाइसप्रेसिडेन्ट
(सन् २००१ - २००३)
- नेपालले विश्वव्यापार संगठनको सदस्यता लिदाँ सवै बैठकमा सहभागि
भइ दोश्रो वर्किङ पार्टी बैठकको मुख्य वार्ताकार (सन् २००१)

- नेपाल - भारत व्यापार सम्झौता नविकरण वार्तामा नेपालको तर्फबाट नेतृत्व, सन् २००२
- नेपाल विकास मञ्च बैठकको आयोजक सन् २००४
- विश्व बैंक, अन्तराष्ट्रिय मुद्राकोष, एशियाली विकास बैंक र द्विपक्षीय सहयोग कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूमा विदेशी सहयोग संबन्धि वार्ता
- सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूको एशियाली सगठन एसोसाइको गभर्निङ्ग बोर्डमा सन् २०१५मा नेपाल पहिलो पटक सदस्य
- विभिन्न पत्रपत्रिकामा अर्थनीति, वैदेशीक सहयोग, राजश्व, प्रशासन, व्यापार तथा लगानीका विषयहरूमा लेखहरू प्रकाशित
- सार्वजनिक सेवाबाट निवृत्त भएपछि सामाजिक संघ संस्थाहरूमा आवद्ध

पुस्तक प्रकाशन

नेपालमा उदारवाद प्रयोग र परिणाम वि.सं. २०७५, प्रकाशक साङ्गिला पुस्तक

विभूषण तथा मानपदवी

सुप्रवल गोरखा दक्षिणबाहु (तेश्रो श्रेणी) वि.सं. २०४९

विख्यात त्रिशक्तिपट्ट (तेश्रो श्रेणी) वि.सं. २०५६

सुप्रदीप्त वीरेन्द्र प्रजातन्त्र भास्कर वि.सं. २०६०

प्रसिद्ध प्रवल जनसेवाश्री वि.सं. २०७३

नेपाल जन प्रशासन संघ

Public Administration Association of Nepal (PAAN)

Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal

Email : paan.kathmandu@gmail.com

info@paan.org.np

website : www.paan.org.np